

UDK: 343.3(497.1) 929 Radić, S.
Izvorni znanstveni članak
Priljeno: 4. 4. 1997.

Državne uze, post i samica: sudeenje Stjepanu Radiću 1920. godine

BOSILJKA JANJATOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Od početka Kraljevine SHS, prosinca 1918., sve do tragičnog kraja 1928. S. Radić je bio izvrgnut paski karadorđevićevskih vlasti, progonima i zatvorima, a na kraju je i ubijen. Jedan od primjera represija spram toga čelnika Hrvatske (pučke) (republikanske) seljačke stranke bio je i naslovljeni sudski proces, koji je postao obrascem političkog razračunavanja s hrvatskom građanskom oporbom.

Uvod

Karadorđevićevske su vlasti od samog početka Kraljevstva (Kraljevine) SHS, tj. od početka prosinca 1918. držale pod posebnom paskom Stjepana Radića i njegovu Hrvatsku pučku seljačku stranku (HPSS) zbog njihova otpora monarhiji i beogradskom velikosrpskom režimu. S. Radić i njegova stranka smetali su vladajućim strukturama zbog republikanskog programa, odbijanja centralističke organizacije državne uprave i političke djelatnosti u okupljanju najšireg sloja hrvatskog stanovništva – seljaštva. Vladajuće su strukture – dvor na čelu s regentom Aleksandrom, te velikosrpski građanski slojevi s osloncem na vojne vrhove – u ubrzanj centralizaciji državne uprave nastojale onemogućiti političku, gospodarsku i kulturnu aktivnost u pravcu samostalnosti i samosvojnosti Hrvatske i Hrvata, koje je tražila hrvatska oporba općenito, a S. Radić i HPSS posebno.¹ Kako se karadorđevićevski režim s političkim i drugim protivnicima obračunavao ponajprije nasiljem, a tek zatim zakonskim sredstvima, tako je postupio i spram toga svog oponenta i njegove stranke.² Režim

¹ Usp. Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1938. i 1989., knj. II. na v. mj.; Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942. i 1992., na v. mj. Vidi i: B. Janjatović, *Karadorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS*, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1995., 55.–76., gdje je spomenuta i druga literatura.

² Isto. Osobito su stradali hrvatski seljaci; o tome usp. i B. Janjatović, *Represija spram hrvatskih seljaka 1918.–1921.*, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1993, 25.–43. Vidi i: ista, *Progoni triju političkih grupacija u Hrvatskoj (1918.–1921.)*, *Historijski zbornik*, 14/1992., 89.–104., gdje je navedena i druga literatura.

je postupao s Radićem kao s »državnim neprijateljem« unatoč tome što je on u nekoliko navrata bio legalno izabrani narodni zastupnik u Hrvatskom saboru³ te imenovani predstavnik HPSS-a u državnomu Privremenomu narodnom predstavništvu.⁴ Karađorđevićevske vlasti nisu htjele dopustiti Radiću da legalno obavlja političku djelatnost, bojeći se njegova utjecaja u hrvatskom narodu, a osobito među seljaštvom; zabrinjavala ih je i mogućnost širenja utjecaja HPSS-a i Radića na seljaštvo diljem Kraljevstva SHS, a pogotovo u Srbiji. Ocijenile su, a to pokazuje gotovo jednogodišnji policijski pritvor od kraja ožujka 1919. do kraja veljače 1920., te zatim novo uhićenje, sudski zatvor i suđenje 1920., da je rješenje ne samo u političkom, nego i u fizičkom onemogućavanju Radića u njegovoj političkoj djelatnosti.

U dosadašnjoj historiografskoj literaturi, koja obrađuje život i političku djelatnost S. Radića, posvećena je određena pozornost naslovljenoj temi, tj. njegovu suđenju srpnja 1920. Međutim, u toj literaturi, koju ovdje nećemo posebno i pojedinačno isticati, nego ćemo spomenuti nekoliko naslova dalje u tekstu, nisu uglavnom ili nisu u dovoljnoj mjeri iskorišteni danas dostupni arhivski izvori. Ti izvori, naime, pružaju širi uvid u odnos režima spram Radića i Hrvatske pučke seljačke stranke i svjedoče o spomenutim namjerama onemogućavanja Radićeve političke djelatnosti. Ujedno svjedoče o općim političkim prilikama u kojima su Hrvatska i hrvatska politička oporba bile prvih godina Kraljevstva SHS. Karađorđevićevski je režim i nezakonskim i zakonskim sredstvima pokušao suzbiti zahtjeve za hrvatskom samostalnošću i samostojnošću, a posebno se okomio na Stjepana Radića kao najizrazitijega i najutjecajnijega hrvatskoga oporbenog političara.

Zatvor bez istrage

Da bismo pokazali konstantu u odnosu vladajućeg režima, bez obzira na trenutne nositelje vlasti (tj. Demokratsku ili Radikalnu stranku), od početka Kraljevstva SHS spram S. Radića i njegove stranke, a prije obrade naslovljene teme, u kratkim ćemo crtama iznijeti osnovne podatke o uhićenju i gotovo jednogodišnjem Radićevu zatvoru bez sudske istrage od kraja ožujka 1919. do kraja veljače 1920., koji su bili svojevrsan uvod u istragu i suđenje 1920. i u

³ Radić je bio legalno izabrani član Hrvatskog sabora počevši od 1908. (Usp. S. Radić, *Govori u Hrvatskom saboru 1910.–1918.*, Zagreb 1996., knj. I.–III.; Branka Boban, Stjepan Radić u Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Radovi, 29/1996., 186.–207.). Nakon 1. prosinca 1918. centralne vlasti u Beogradu nisu htjele sazvati Hrvatski sabor bojeći se odbijanja tzv. akta ujedinjenja, tj. 1. prosinca 1918. Hrvatski je sabor u procesu centralizacije državne uprave, doduše kao i srbijanska Narodna skupština i drugi takvi forumi i državi, raspušten ukazom regenta Aleksandra potkraj listopada 1920. Do tada su svi izabrani članovi tog foruma formalno bili njegovi punopravni članovi. Više o tome u: B. Janjatović, Karađorđevićevska, n. dj., gdje je navedena i druga literatura.

⁴ Usp. Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989., na v. mj. S. Radić je u taj forum imenovan kao čelnik HPSS-a zajedno s članom vodstva stranke Karlom Kovačevićem, ali su obojica povukli svoje vjerodajnice potkraj veljače 1919. Mandat im ipak nije bio službeno poništen i na njihova mjesta nisu imenovani drugi političari.

uskoj vezi s tim, po svemu sudeći, prvim sudskim procesom pred civilnim sudom hrvatskoj oporbi uopće, a Radiću i HPSS-u napose.⁵

Radić je, kao što je poznato, uhićen u Zagrebu 25. ožujka 1919.⁶ Bilo je to po izravnom nalogu iz Beograda,⁷ najvjerojatnije tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribičevića, tada jednoga od glavnih zagovornika karadorđevićevskoga centralističkog ustroja državne uprave, dakako uz punu suglasnost regenta Aleksandra, glavnog arbitra u dolasku na vlast kao i u gubljenju vladajućih pozicija.⁸ Samo pet dana nakon Radićeva uhićenja i smještanja u policijski, a zatim u sudski zatvor, S. Pribičević je brzojavio banu dr. Ivanu Palečeku u Zagreb, zahtijevajući od njega da osigura posebnu pasku nad Radićem u zatvoru.⁹ Pribičevićeve su upute u mnogome odredile položaj S. Radića u zatvoru, nepovoljniji nego za druge političke uhićenike; naime, u isto su vrijeme tamo boravili čelnici Hrvatske stranke prava, uhićeni prije Radića, kao i drugi članovi vodstva HPSS-a.¹⁰ Radić je bio smješten u samicu zato da ne dođe u vezu s drugim uhićenicima, a i zato da ga se i tako kazni. Bio mu je zabranjen razgovor s drugim pritvorenicima, pa i stražarima, odnosno čuva-

⁵ U Zagrebu je pred vojnim sudom potkraj ožujka 1920. održan prvi proces komunistima ne samo u Hrvatskoj, nego u Kraljevstvu SHS. Bila je to tzv. afera Diamantstein; njezini akteri bili su brojni komunisti s područja Hrvatske. Više o tome: Ivan Očak, *Afera Diamantstein – prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu SHS (1919.)*, Zagreb 1988.

⁶ Usp. npr. M. Marjanović, *Stjepan Radić*, Beograd 1937., 134.–136.; Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, Zagreb 1973., knj. II. (1919.–1928.), str. 37./38. i d.; Hrvoje Matković, *Stjepan Radić u izbornoj 1920. godini*, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1992, str. 78. (u tom je radu spomenuta i druga brojna literatura o S. Radiću). Ovom prigodom zahvaljujem prof. Matkoviću na sugestijama pri doradi naslovljenog rukopisa.

⁷ Na suđenju srpnja 1920. državni je tužitelj u završnoj riječi izjavio da je Radić 1919. uhićen »radi svoga protudržavnog djelovanja uperenog koli protiv narodnog, toli i protiv državnog jedinstva, i to tek onda kad su odgovorni faktori naše izvanjske politike i prijatelji naše narodne stvari u inozemstvu stali odlučno zahtijevati, da se tom njegovom protudržavnom djelovanju učini kraj, jer je on otvoreno svojim djelovanjem podjario nama neprijateljsko inozemstvo protiv naše države raznim svojim protestima i memorandumima«. (*Jutarnji list*, 21. VII. 1920., str. 3.).

⁸ Usp. o njemu: H. Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972; isti, *S. Pribičević*, Zagreb 1996.; Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928.–1936.)*, Zagreb 1973.; S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb 1990.

⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), PRZV 6 – 14 508/1919. Brzojav je iz Beograda upućen 30. ožujka 1919., a istog je dana I. Paleček odgovorio da su poduzete »usmenim nalogima dovoljne mjere«. Tog je dana u Beograd upućen još jedan brzojav (sačuvan je njegov koncept na njemačkom i hrvatskom jeziku) u kojem je Pribičević obaviješten da se o Radićevu zatvoru brine podban dr. Bošnjak.

¹⁰ Bili su to dr. Vladimir Prebeg, odvjetnik u Zagrebu i predsjednik poslovnog odbora stranke, dr. Josip Pazman, profesor Bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, te dr. Milan Kovačević, liječnik i književnik. Nešto kasnije u istom su se zatvoru našli i dr. Vladko Maček, potpredsjednik HPSS-a, te dr. Lujo Kežman, također član vodstva HPSS-a. Vidi: B. Janjatović, *Progoni triju*, n. dj.; ista, *Dr. Vladko Maček, progoni i suđenja 1919.–1935. godine*, *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb 1996., 269.–284.

rima, smješten je u prostoriju bez dosta svjetla, bez svijeća ili petrolejske svjetiljke, plijenili su mu olovke i papir, pretresali osobne stvari ili hranu koju mu je obitelj svakodnevno nosila u zatvor.¹¹ O uvjetima u kojima je Radić bio u zatvoru pisala je i štampa, pa je pod pritiskom javnog mišljenja Zemaljska vlada u Zagrebu imenovala posebnu komisiju da ih ispita; komisija je predložila neka poboljšanja (pogotovo što se tiče osvjetljenja Radićeve samice i šetnji zatvorskim dvorištem).¹²

Protiv Radića, kad je on već bio u zatvoru, prikupljao se inkriminirajući materijal. Odmah nakon uhićenja u Radićevoj je kući izvršena premetačina, a isto tako i u njegovoj knjižari u Jurišićevoj ulici. Prilikom premetačine pronađeni su brojni spisi o djelatnosti i organizacijskim pitanjima HPSS-a, dakle politički materijali, na temelju kojih su karadževićevske vlasti htjele pokrenuti suđenje, a dakako i Radićevo kažnjavanje. Ta je činjenica od samog Radićeva uhićenja ukazivala na nezakonski postupak, svjedočila je o svojevrsnom političkom obračunu režima s njim i njegovim zahtjevima.

Kao što je poznato, Radić je od početka Kraljevstva SHS odbijao monarhiju i način stvaranja nove države; prosvjedima protiv postojeće situacije bila je u mnogome obilježena aktivnost HPSS-a u Hrvatskoj, a režim je strahovao da se neće zaustaviti samo na tome. Osobito je režimu bilo stalo da onemogući Radićevo obavješćivanje svjetske javnosti, konkretno predsjednika SAD-a W. Wilsona¹³ te mirovne konferencije u Parizu, na kojoj su se rješavala pitanja nove podjele interesnih sfera nakon završetka Prvoga svjetskog rata, a među njima i pitanje uspostave novih država na teritoriju poražene i propale Austro-Ugarske.¹⁴ Vlastima su, među materijalima koji su pronađeni u premetačini Radićeva stana i knjižare, osobito bili značajni spisi »koji su određeni za mirovni kongres u Parizu, a u kojima se traži zasebna hrvatska konstituanta i zasebna hrvatska republika«.¹⁵ Od spisa o organizacijskim pitanjima HPSS-a vlasti su ocijenile osobito značajnim izvještaj o zasjedanju Glavnog odbora HPSS-a od 1. do 3. veljače 1919. u Zagrebu, kao i opsežni stenogram s izvanredne glavne skupštine stranke održane u isto vrijeme. Svi su zaplijenjeni spisi, zajedno s materijalima koji su nastali tijekom policijskog istraživanja, 7. travnja

¹¹ Radić je taj pritvor opisao u nizu pisama upućenih obitelji, a osobito ženi Mariji. Vidi B. Krizman, *Korespondencija*, n. dj. str. 123.–531. Taj zatvor Radić je opisao i u *Slobodnom domu*, 13. III. 1920., str. 3. i 4., rekavši da je 14 dana bio smješten u svijetloj redarstvenoj sobi, da je 2 mjeseca boravio u posve maloj ćeliji, a 9 mjeseci je bio u malo većoj prostoriji. Nadzirali su ga stalno agenti ometajući ga u čitanju koje je ionako bilo otežano zbog slaba osvjetljenja tih prostorija. U 9 mjeseci dopustili su samo jedanput posjet obitelji.

¹² HDA, PRZV, 6 – 14 508/1919. O nalazima imenovane komisije vlada je izvijestila tisak, a također i dr. Janka Šimraka, koji je potkraj siječnja 1920. tražio da se Radić pusti iz zatvora zato što su u njemu loši uvjeti.

¹³ O njemu usp. Charles Sellers, Henry May, Neil R. McMillen, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Zagreb 1996., 275. i d.

¹⁴ Više o tome Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1938. i 1989., knj. II., str. 160. i d.

¹⁵ HDA, PRZV 6 – 14 508/1919. Izvještaj Kraljevskog redarstvenog povjereništva za Zagreb br. 15523 od 2. IV. 1919. upućen Predsjedništvu Zemaljske vlade u Zagrebu.

1919. predani u državno odvjetništvo u Zagrebu, zasigurno u nadi da će biti dovoljni za pokretanje krivičnog postupka protiv Radića.¹⁶ Sukladno toj nadi, Predsjedništvo Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, bez sumnje po diktatu Beograda, uputilo je 14. travnja 1919. požurnicu br. 51 Res Državnog nadodvjetništva u Zagrebu sa zahtjevom da ono preispita prikupljene materijale. To je nadležstvo ovlastilo Državno odvjetništvo u Zagrebu, konkretno državnog odvjetnika dr. Viktora Aleksandera da analizira spise i o nalazu izvijesti vladu.¹⁷ V. Aleksander je u jednom razgovoru izvijestio bana Palečeka kako su prikupljeni dokazi protiv Radića nedovoljno pravno utemeljeni i kako se na osnovi spisa dostavljenih tužilaštvu ne bi mogla voditi sudska rasprava. Usto je naglasio da se postupak protiv Radića ne bi mogao pokrenuti bez »privole« Hrvatskog sabora, jer Radić kao narodni zastupnik ima imunitet o nepovredivosti. Nakon toga razgovora spomenuti su spisi vraćeni natrag zagrebačkom redarstvu na daljnji postupak. Međutim, zagrebačka policija nije cijelu 1919. pronašla ništa novo.¹⁸

¹⁶ Povijesni arhiv Zagreba (dalje: PAZ), fond Obitelj Radić, svežanj R 24/1919. Radić Stjepan izvide. Radilo se o: 1. poslanici od 27. II. 1919. koju su uputili državnom vijeću Kraljevstva SHS i Međunarodnoj konferenciji u Parizu pravaški prvaci dr. V. Prebeg i dr. J. Pazman, 2. ovjerenom prijepisu notice »Protestations croats«, koja je objavljena u listu »Le temps« u Parizu 16. III. 1919., 3. o podnesku Komande IV. armijske oblasti u Zagrebu od 5. III. 1919. br. Pov. 291 primljenom u Zemaljskoj vladi 6. IV. 1919. pod br. 54 Res. Podnesak se odnosio na dolazak talijanskih oficira, koji su prema izvješću Radivoja Kovačevića čekali S. Radića na željezničkoj postaji u Bakru, 4. o izvornu zapisniku od 28. III. 1919. br. 14641 s izjavom Svetozara Bogdanova o traženju talijanskih oficira da nađu S. Radića na željezničkoj postaji u Bakru 26. III. 1919., 5. o izvještaju upravitelja redarstvenog povjereništva u Zagrebu dr. Augusta Mišetića primljenog u Zemaljskoj vladi 21. III. 1919. br. 53 Res o tome da je S. Radić vjerojatno bio 19. III. 1919. u Rijeci, u guvernerovoj palači, 6. o izvještaju policijskog ravnateljstva iz Ljubljane br. 483/1 Pr od 24. III. 1919. o boravku Radićevu u Ljubljani dana 17. III. 1919., 7. o jednom primjerku »tiskanice« (kako su policajci nazvali spis upućen mirovnoj konferenciji) s naslovom »Mirovnom kongresu u Parizu, na ruke predsjednika Wilsona«, 8. o protokolu od 2. IV. 1919. o preslušanju Mate Ušljeverka u vezi s Radićevim boravkom u Rijeci i 9. o ovjerenom prijepisu prijepisu Radićeva dopisa francuskoj vojnoj misiji u Zagrebu za list »Times« u Londonu (na francuskom jeziku s hrvatskim prijevodom). Svi navedeni spisi danas nisu dostupni, a možda i nisu sačuvani, ali su navedeni u popratnom dopisu u kojem je iznesen spomenuti zahtjev. I državni tužitelj, a zatim i sud, ustanovili su da su spisi pod rednim brojem 3, 4, 5, 7. i 8. bili iskonstruirane optužbe, jer Radić nije boravio u Rijeci u to vrijeme. Valja dodati da je spise preuzeo Franjo Urbany, koji će godinu dana kasnije biti državni tužitelj i koji će na temelju tih spisa, među ostalim, podignuti optužnicu protiv Radića. F. Urbany bio je Radićev sudrug u spaljivanju mađarske trobojnice listopada 1895. u Zagrebu; i on je tada osuđen i to na 3 mjeseca strogoga zatvora. Usp. *Hrvatski đaci pred sudom. Stenogram suđenja hrvatskim sveučilištarcima u Zagrebu 1895.* /pretisak iz 1895. godine/, Zagreb 1995.

¹⁷ Dr. V. Aleksander bio je državni tužitelj u Osijeku i tijekom 1912. podignuo je dva puta optužnicu protiv S. Radića, tj. tužio ga je u dva sudska procesa zbog sukoba s kotarskim predstojnikom iz Županje Jankom Sokolićem u vrijeme agitacije za HPSS travnja 1911. U tim sudskim procesima Radić je bio osuđen na ukupno 6 mjeseci strogog zatvora. (HDA, SSZ, Stjepan Radić, kut. 1).

¹⁸ PAZ, fond Obitelj Radić, svežanj R 24/1919., koncept dopisa državnog nadodvjetnika (tj. dr. V. Aleksandera) Pov 26/2 Prs od 26. II. 1920. upućen banu dr. Matku

Iako se nisu mogli naći dovoljno pouzdani dokazi za sudski postupak, Radić je i dalje ostao u zatvoru, a nastavljeno je prikupljanje materijala protiv njega; saslušan je prvi put tek 21. svibnja 1919., čini se, ponajviše zbog toga da se tako ustanovi kako će reagirati na prikupljene optužbe.¹⁹ Početkom lipnja 1919. S. Pribičević je uputio zahtjev Predsjedništvu Zemaljske u Zagrebu tražeći da se prikupe dokumenti o austrofilskom Radićevu ponašanju.²⁰

O svemu se zapravo odlučivalo u Beogradu, što pokazuje još nekoliko primjera. Lipnja 1919. dr. V. Maček, također pritvorenik, uputio je predstavku dr. I. Palečeku tražeći da se formuliraju optužbe protiv Radića i ublaži zatvorski režim za S. Radića i druge političke pritvorenike, članove vodstva Hrvatske stranke prava i HPSS-a.²¹ No, taj se dužnosnik na tu predstavku oglušio, čak se i ne opravdavajući.²² Ban dr. Tomislav Tomljenović, koji je imenovan na bansku čast nakon I. Palečeka, naredio je da se poduzme istraga protiv svih koji su ili koji bi tražili oslobađanje S. Radića iz zatvora.²³ Da bi se izvršio pritisak na S. Radića, iako je povod bio formalno utemeljen na aktivnosti Radićeve žene Marije i kćeri Mire, one su bile tijekom rujna 1919. uhićene i zadržane u zatvoru petnaestak dana.²⁴ Početkom siječnja 1920. Radićeva je žena podnijela molbu banu Tomljenoviću tražeći da pusti Radića, ali nije dobila nikakav odgovor.²⁵

Radić je ostao u zatvoru sve do 27. veljače 1920. Pušten je na intervenciju novoga hrvatskog bana dr. Matka Laginje, a protiv volje regenta Aleksandra

---

Laginji. Zagrebačka je policija pribavila 24. srpnja 1919. od svog pouzdanika N. V. iz Sušaka prijepise HPSS-ovskih spisa, izvornika na talijanskom jeziku. Bili su to letak HPSS-a od 1. III. 1919. i zahtjev od 8. III. 1919. o uspostavi seljačke republike. Imenovani N. V. (nije sačuvano njegovo ime i prezime) dobio je te materijale od poručnika Buricha, zaposlenog u Izvidničko-političkom uredu talijanske okupacione vlasti u Rijeci, a ovaj ih je dobio od radićevaca. U Zagrebu, vjerojatno na policiji, ti su spisi prevedeni na hrvatski jezik. (HDA, PRZV, 6 – 14 508/1919.).

¹⁹ O tome je Radić pisao svojoj ženi 22. svibnja 1919. i naveo da ga je saslušavao dr. Mrvoš. (B. Krizman, *Korespondencija*, 150.–153.).

²⁰ HDA, PRZV 6 – 14, 508/1919. Brzjav S. Pribičevića br. 4224 od 3. VI. 1919. Pribičević je poslao jednog žandara u Zagreb da preuzme skupljene materijale, pa su tom žandaru predana tri primjerka brošure s naslovom »S. Radić od početka rata i sada«, u kojoj su bile otisnute Radićeva himna Habsburgovcima, kao i izvaci iz više članaka iz lista »Dom«, glasila HPSS-a, izvadak iz Radićeva govora u Hrvatskom saboru 7. 3. 1917., te neki prijevodi Radićevih spisa predanih francuskoj vojnoj misiji, koji su trebali potvrditi da je Radić namjeravao postati predsjednikom republike.

²¹ Predstavka je objavljena u: B. Krizman, *Korespondencija*, 199./200.

²² PAZ, fond Obitelj Radić, svežanj R 24/1919. Radić Stjepan izvide.

²³ Isto.

²⁴ S. Pribičević je brzjavom, br. 4603 Pr od 18. V. 1919. upućenim Predsjedništvu Zemaljske vlade zatražio da se nad Radićevom ženom uspostavi policijski nadzor (HDA, PRZV, 6 – 14 508/1919. svežanj spisa o djelovanju Dragutina Hrvoja). S. Radić je u Slobodnom domu 13. III. 1920. napisao da su tada bili uhićeni još i druga kćerka Milica i 13-godišnji sin Vladimir.

²⁵ HDA, PRZV 6 – 14 508/1919. Ta je molba sačuvana u spisima o djelatnosti dr. Đure Basaričeka, a ima nadnevak 5. I. 1920.

Karadorđevića i nove beogradske vlade.²⁶ Možda je na tu odluku dr. Laginje utjecalo mišljenje tadašnjega državnog nadodvjetnika spomenutoga dr. V. Aleksandera, koji je na izričit banov zahtjev u dopisu br. Pov 26/2 Prs od 26. veljače 1920. opisao prikupljanje istražnog materijala protiv S. Radića tijekom 1919. i iznio argumente protiv pokretanja sudske istrage. V. Aleksander je naglasio da su dokazi protiv Radića pravno neutemeljeni i, 1920., da se radi o pitanjima političke djelatnosti, a S. Radić je i nadalje član Hrvatskog sabora, pa ima imunitet narodnog zastupnika.²⁷

Dok je ban Laginja prihvaćao argumente državnog tužitelja, beogradskoj vladi i regentu Aleksandru Karadorđeviću oni nisu odgovarali.²⁸ Posredstvom režimskog poslušnika dr. Franka Potočnjaka, hrvatskog podbana,²⁹ a dakako i drugih podređenih upravnih činovnika, vlasti su poduzele grozničave mjere kako bi se Radić opet našao u zatvoru. Upravni organi vlasti, uz pomoć policije, počeli su tražiti povode za novo uhićenje. Uz Radićevu dinamičnu političku djelatnost nisu morali dugo čekati.

Uhićenje i istraga

Nakon izlaska iz gotovo jednogodišnjeg pritvora, zapravo zatvora, S. Radić je razvio živu političku djelatnost, održavši nekoliko govora na raznim skupštinama HPSS-a, odnosno predizbornim sastancima uoči općinskih izbora u Za-

²⁶ Dr. M. Laginja imenovan je banom 22. II. 1920. i na toj je dužnosti ostao do 11. XII. iste godine. O njemu, kao političaru i književniku, usp. Petar Strčić, Hrvatski narodni preporoditelj i ban dr. Matko Laginja, *Zbornik društva za povjesnicu Klana, Klana 1995.*, str. 9. – 39., gdje je navedena i druga relevantna literatura.

²⁷ Vidi bilj. 17. R. Horvat, Hrvatska, str. 91., piše da je on razgovarao s banom Laginjom, pa da ga je privolio da pusti Radića iz zatvora, što ipak, po svemu sudeći, nije bilo točno. Usp. i H. Matković, Hrvatska zajednica, n. dj. 45. i d.; Isti, S. Radić u, n. dj. Vrijedi dodati da je V. Aleksander 1912. u Osijeku, kad se Radić pozivao na imunitet narodnog zastupnika u Hrvatskom saboru, odrješito bio protiv naglašavajući da je Radić »zatečen na djelu«, pa njegov imunitet ne važi.

²⁸ Regent Aleksandar je uputio oštar prigovor M. Laginji zbog Radićeva puštanja iz zatvora i čak rekao »ili moja ili njegova glava dok sam ja na odgovornom mestu«. Laginja se opravdavao da je to učinio zato što je u Hrvatskoj pred opasnošću od komunizma valjalo »otvoriti... ventil«. Vidi: Branislav Gligorićević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS*, Beograd 1970., 150.

²⁹ On je u svojoj knjižici s naslovom Malo istine iz naše nedavne prošlosti (Zagreb 1921.) napisao da je imenovan za podbana u znak posebna povjerenja regenta Aleksandra i Stojana Protića, radikala, novoga predsjednika vlade. Pokušao je prikazati Radićevo uhićenje, sudska istragu i suđenje kao pravno utemeljeni postupak zbog Radićeve protudržavne djelatnosti (str. 22.–28., pod posebnim naslovom »Afera Radić«). Istaknuo je i svoju ulogu u cijelom tom slučaju isključivo kao izraz poštivanja zakonitosti, pa je tome u prilog naveo da je listopada 1919. u listu »Tribuna« prosvjedovao protiv postupka spram Radića, odnosno protiv njegova dugotrajnoga zatvora (str. 22.); naveo je i da je tako radio štiteći interese beogradske vlade i uz njezino odobravanje. Usp. i H. Matković, Hrvatska zajednica, n. dj. 46.–47. Valja napomenuti da je F. Potočnjak 1895. u sudskom procesu studentima optuženima za spaljivanje mađarske trobojnice bio jedan od odvjetnika optuženika. Usp. Hrvatski đaci, n. dj. na v. mj.

grebu i Bjelovaru. Tako je 29. veljače održao pouzdanički sastanak HPSS-a u prisutnosti oko 200 nazočnih u Zaplatičevoj gostionici u Maksimirskoj ulici u Zagrebu. Istog je dana govorio u Vrapču na predizbornoj skupštini u organizaciji članova Hrvatske zajednice s namjerom da se tim putem parira komunistima, koji su u nadolazećim općinskim izborima ovdje očekivali pobjedu. Nekoliko dana kasnije, 7. ožujka, govorio je na skupštini HPSS-a održanoj pred tvornicom konjaka u Zagrebu, a 14. ožujka održao je skupštinu u Bjelovaru.³⁰ Ti su skupovi bili pod strogom paskom raznih organa vlasti.³¹ Oni su bez sumnje pratili Radićevu aktivnost i rutinski, ali i po posebnu nalogu, kako bi našli novi izgovor za Radićevo uhićenje. Skupštine su izazvale i pozornost različito opredijeljenih novinara, koje su izvješćivali o Radićevim riječima onako kako je odgovaralo sponzorima ili osnivačima pojedinih glasila.³² Neki od tih napisa, poglavito oni koji su negativno pisali o Radiću, dobro su došli vlastima u skupljanju argumenata protiv njega. Tako je list »Riječ SHS«, koji je pronosio gledišta i politiku Demokratske stranke i Svetozara Pribičevića, pisao 3. III. 1920. da je Radić na skupštini u Vrapču govorio protiv države i karadževićevskoga njezina ustroja. Slično je, nešto kasnije, izvješćivao i list »Nova istina«, glasilo desnice u Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije (komunista).³³ Na temelju takva pisanja Komanda Četvrtre armijske oblasti u Zagrebu zatražila je od bana dr. Laginje da upravne vlasti ispitaju točnost tih navoda.³⁴ Usto je i žandarmerijska postaja u Vrapču izvijestila nadređeni Štab Četvrtre žandarmerijske brigade u Zagrebu da je Radić na toj skupštini davao protudržavne izjave, da skupština nije bila prijavljena vlastima i da nije bila do-

³⁰ O skupštini u Bjelovaru na telefonski poziv izvijestilo je Državno odvjetništvo iz Bjelovara spisom br. 23 prs od 18. III. 1920. Državno nadodvjetništvo u Zagrebu; u dopisu je naglašeno da ni Radić ni drugi govornici nisu ništa govorili protiv državnog jedinstva i vladara. Državno je odvjetništvo usto zamolilo da im se dostavi list »Riječ«, u kojem je navedeno da je Radić govorio u Bjelovaru protiv države i monarhije – kako bi mogli pokrenuti istragu. Daljnjom istragom je ustanovljeno da je na toj skupštini bilo povika protiv vladara, ali da Radić nije govorio u tom smislu. (PAZ, Obiteljski fond Radić, kut. 1, dopisi Državnog odvjetništva iz Bjelovara Državnom nadodvjetništvu u Zagreb br. 23 prs od 29. III. i Predsjedništvu Zemaljske vlade br. 369 prs od 28. III. 1920.)

³¹ Tako je županijska oblast u Zagrebu 6. III. 1920. dopisom br. 69 izvijestila Državno odvjetništvo da je Radić neovlašteno održao skupštinu u Vrapču 29. II. 1920. i da je na njoj govorio protiv države. Spis je poslan sucu istražitelju. (HDA, SSZ, I 1063/1920., kut. Stjepan Radić).

³² Valja napomenuti da tijekom veljače 1920. zbog štrajka grafičkih radnika u Zagrebu nisu izlazile ni jedne novine, pa tako ni u vrijeme skupština u Zaplatičevoj gostionici i u Vrapču. Zato su brojne novine izvješćivale o tim skupštinama naknadno, tj. nekoliko dana kasnije.

³³ Tvrdnje o Radićevim napadima na državu i monarhiju prenio je svom čitateljstvu list »Demokratija«, glavni organ Demokratske stranke, koji je izlazio u Beogradu, 5. III. 1920. (HDA, PRZV 6 – 14 508/1919. svežanj spisa o Đ. Basaričeku). Podban dr. F. Potočnjak je na temelju pisanja »Nove istine« zatražio od Državnog nadodvjetništva istragu o tome svojim dopisom br. 4679 od 16. III. 1920., a Državno je nadodvjetništvo prosljedilo zahtjev istražnom sucu. (HDA, SSZ, I 1063/1920., kut. Stjepan Radić).

³⁴ Isto, dopis br. 7067 od 5. III. 1920.

puštena, pa je najavila prijavu protiv Radića Državnom odvjetništvu.³⁵ Ubrzo je Komanda Četvrte armijske oblasti ponovila svoj zahtjev, a Štab Četvrte žandarmerijske brigade je o prijavi žandarmerijske postaje iz Vrapča obavijestio Predsjedništvo Pokrajinske uprave.³⁶ Ono je odgovorilo da je cijeli slučaj ustupljen »na hitno uredovanje« sudskim vlastima. To je Predsjedništvo zatražilo zatim od Državnog nadodvjetništva da ispita navode lista »Nova istina« u kojem je 14. III. 1920. objavljen članak »Gospodin Radić, Habsburški agent«. U članku se opisivala Radićeva skupština, odnosno pouzdanički sastanak u Zaplatičevoj gostionici u Zagrebu, pa se tvrdilo da je Radić u svom govoru na tom skupu napao Srbiju i Srbe.³⁷ O skupštinama u Vrapču i u Zagrebu Državno su odvjetništvo zasebno izvijestili kotarska oblast u Zagrebu, a zatim i zagrebačko redarstvo, ne istaknuvši gore spomenute »inkriminacije«; ti su spisi u tijeku sudskog procesa bili priloženi drugim spisima, koji su protiv Radića već bili prikupljeni 1919. godine.³⁸ U spise je uvršten i dopis zagrebačkog redarstva br. 162 Res od 23. IV. 1920. upućen Predsjedništvu Zemaljske vlade, gdje je naglašeno da navodi u »Novoj istini« nisu istiniti, ali toj konstataciji nisu pridali važnost ni sudac istražitelj, a niti državni odvjetnik.³⁹

U tom grozničavom traženju povoda za Radićevo uhićenje vlasti su iskoristile Radićevu skupštinu u Sisku, a zatim i u susjednom Galdovu (21. III. 1920.). Od velike koristi su im pri tom bili članovi sisačke organizacije Demokratske stranke, koji su na svaki način htjeli omesti te Radićeve skupštine.⁴⁰

³⁵ Isto, dopis br. 558 od 5. III. 1920.

³⁶ Isto, dopis br. 250 od 2. III. 1920. (žandarmerijska postaja u Vrapču), br. 7218 od 12. III. 1920. (Komanda Četvrte armijske oblasti) upućeni PRZV, odnosno PRPU.

³⁷ HDA, PRZV, 6 – 14 508/1919., koncept dopisa PRZV Državnom nadodvjetništvu od 16. III. 1920. Tu se sugerira da bi u sudskom postupku protiv Radića svjedok mogao biti novinar Vladimir Bornemissa, koji je bio nazočan skupu i koji je napisao taj članak. Podban F. Potočnjak uputio je 16. III. 1920. dopis br. 4679 Državnom nadodvjetništvu sa zahtjevom da ono ispita navode »Nove istine« o tom pouzdaničkom sastanku i o Radićevim riječima protiv Srbije i Srba, a ovo je trebalo predati spis sucu istražitelju. (HDA, SSZ, I-1063/20, Stjepan Radić, kut. 1). Valja napomenuti da je V. Bornemissa upravo u to vrijeme bio jedan od optuženih među dvadesetoricom bivših zagrebačkih gradskih zastupnika, članova SRPJ(K), (izabranih ožujka 1920. u gradsku skupštinu, koja je ubrzo raspuštena) koji su odbili prisegu kralju Petru I. s obrazloženjem da ne priznaju monarhiju.

³⁸ HDA, SSZ, I – 1063/20, Stjepan Radić, kut. 1. Vidi i bilj. 15.

³⁹ HDA, PRZV, 6 – 14 508/1919.

⁴⁰ Član Demokratske stranke i predstojnik kotarske oblasti u Sisku Franjo Srčan, koji je bio kotarski predstojnik u Sisku i u vrijeme Austro-Ugarske, u odgovoru (br. 130 Prs od 17. III. 1920.) na naredbu Predsjedništva Zemaljske vlade, odnosno Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju br. 4288 Pr od 10. III. 1920. napisao je da će S. Radić održati 21. III. 1920. skupštinu na temu seljačko i radničko pravo u velikim državama – sovjetskoj Rusiji, Francuskoj, SAD-u i Velikoj Britaniji. Predložio je da se skupština zabrani zato što će ona biti agitacija HPSS-a među seljaštvom, pa se mogu očekivati razne manifestacije seljaka. (HDA, PRZV, 6 – 14 508/1919, svežanj spisa o djelovanju Dragutina pl. Hrvoja). Kasnije, nakon završetka glavne sudske rasprave protiv Radića srpnja 1920. njegov odvjetnik dr. Radivoj Walter je objavio da su ga 3. VIII. 1920. posjetili članovi organizacije SRPJ(k) iz Siska – S. Komerički i Josip Furdek (pogrešno je navedeno da se on zove Turek), koji su mu dali izvješće o tome kako su sisački demo-

Skupštinu u Sisku je ubrzo nakon početka raspustio ovlaštenu izaslanik vlasti Gjuro Besch na poticaj kotarskog predstojnika Franje Srčana, i to nakon što je pukovnik Petar Teslić u nastojanju da omete izražavanje podrške prisutnih S. Radiću i njegovoj stranci, pogotovo kad su članovi Demokratske stranke napali Radića kao izdajicu i talijanskog plaćenika, ispalio nekoliko hitaca iz revolvera u zrak, ali i prema tribini s koje je Radić govorio. Nakon tih hitaca spomenuti ovlaštenu izaslanik raspustio je skupštinu, a protiv Teslića službeno nije poduzeto ništa.⁴¹ Zbog toga je istog dana održana nova skupština HPSS-a u Galdovu, koju je službeno pratio kotarski pristav Jakov Fancev, iako je i na toj skupštini bio spomenuti F. Srčan, i to u pratnji dvojice žandara. J. Fancev u Radićevu govoru o političkim prilikama u državi s osvrtom na situaciju u Sisku i okolici nije našao razloga ni za raspuštanje skupštine ni za uhićenje.⁴² Međutim, F. Srčan, koji je, očito po napatku svoje stranke, a i nadređenih vlasti, u Radićevim riječima prepoznao napad na državu i uspostavljeni ustroj vlasti, imao je drugo mišljenje. No, nije se usudio uhititi Radića u tijeku njegova boravka u Sisku i Galdovu, što zbog velikog broja okupljenih, što zbog naputaka vlasti, zasigurno podbana Potočnjaka. Nakon završene skupštine u Galdovu, u pratnji većeg broja sudionika skupštine, i to ne samo članova i pristaša HPSS-a nego i Hrvatske zajednice,⁴³ Radić se nesmetano vratio u Zagreb, a Srčan je ostao u Sisku. U jutro 22. III. 1920. Srčan je vlakom otputovao u Zagreb⁴⁴ i u službenim prostorijama zagrebačke županije izdiktirao prijavu protiv Radića.⁴⁵

krati (predsjednik organizacije dr. Blažeković i mjesni industrijalac pukovnik Petar Teslić, poznat po batinanju seljaka 1918. i 1919.) u nekoliko navrata tražili njihovu suradnju kako bi razbili Radićeve skupštine. (Slobodni dom, 11. VIII. 1920. str. 4).

⁴¹ Protiv P. Teslića Radić je podnio tužbu Sudbenom stolu u Petrinji, ali je tamošnji državni tužitelj odustao od istrage. O toj tužiteljevoj odluci Radić je dobio rješenje 30. V. 1921., pa se žalio 3. VI. 1921. Banskome stolu u Zagrebu. No, i ovaj sud je odbio Radićevu tužbu svojim rješenjem br. 16269 III 1235–1921. od 28. II. 1923. Banski stol je saslušao o tom slučaju državnog odvjetnika i donio odluku da se slučaj obustavlja uz obrazloženje da P. Teslić nije imao namjere ubiti Radića, te da to potvrđuje 55 svjedoka protiv desetak svjedoka na čelu sa S. Radićem. (PAZ, Obiteljski fond Radić, kut. 1, svežanj Sudski spisi).

⁴² Više o toj skupštini i Radićevu govoru, koji je bio ne samo motiv pisanju brojnih novina, nego i jedno od uporišta optužnice, a zatim i suđenja i presude, usp. H. Matković, S. Radić u izbornoj, n. dj.

⁴³ O toj stranci usp. H. Matković, Hrvatska zajednica, *Istorija XX veka*, Beograd, V/1963., 5.–136.

⁴⁴ U uredovnom izvješću br. 5186 Pr 1920. od 22. III. 1920., koje ima potpis dr. F. Potočnjaka, iznosi se da je Srčan osobno donio podbanu izvješće o Radićevoj skupštini održanoj 21. III. i da ga je zamolio da Radićevo uhićenje provede zagrebačko redarstvo jer to Srčan nije mogao učiniti u Sisku zbog mnoštva ljudi. (HDA, SSZ, I.-1063/1920.). Usp. i F. Potočnjak, *Malo istine*, n. dj. 23.

⁴⁵ Ta je činjenica utvrđena tek na sudu prigodom ispitivanja F. Srčana, o čemu će još biti riječi. U HDA, SSZ, I. – 1063/1920. čuva se dopis kotarskog predstojništva u Sisku br. 142 Prs. od 22. III. 1920. Predsjedništvu Zemaljske vlade, koji je zapravo, kako je to utvrđeno na sudu, napisan u Zagrebu. U tom dopisu potpisani F. Srčan se poziva na izvješće iz Siska od 21. III. pod istim brojem (o kojem se raspravljalo na sudu kad je utvrđeno da je u tom spisu Fancev spomenut samo uzgred, »in parenthesi«) i kaže da nije mogao uhititi Radića zbog mogućnosti krvoprolića; navodi dalje da je Radić bunio

Predsjedništvo Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, odnosno Pokrajinske uprave za to područje, poslalo je Srčanovu prijavu Državnom odvjetništvu svojim dopisom br. 111 Res od 24. III. 1920., prihvaćajući Srčanovu ocjenu Radićeva govora u Galdovu, a državno je odvjetništvu 27. III. 1920. poslalo te spise sucu istražitelju.⁴⁶

Na temelju te Srčanove prijave Radić je, popodne, u 16 sati, 22. III. 1920. uhićen u svojoj knjižari u Jurišićevoj ulici.⁴⁷ Kao što je to učinio 1919., i ovaj se put opirao uhićenju – zato što policija nije imala sudskog naloga. Ipak je odveden u policiju, a zatim u sudski zatvor, gdje je otvorena istraga protiv njega, pa je dakle, sada već od uhićenja, bilo očito da su karadžorđevićevske vlasti odlučile s njim sudski obračunati. Saslušao ga je 25. III. 1920. istražni sudac Petar Zrelec⁴⁸ u nazočnosti dr. Stanka Pleše, koji je napisao zapisnik o tom postupku, označivši tako početak sudske istrage protiv Radića.⁴⁹ Prema nalogu F. Potočnjaka, istražni je postupak trebalo ubrzati i glavnu raspravu protiv Radića trebalo je održati u roku od dva mjeseca. Državni se tužitelj

---

seljake protiv države tražeći uspostavu hrvatske seljačke republike te potičući seljake da uzmu vlast u svoje ruke. Naveo je i svjedoke koji će potvrditi da je Radić tako govorio i to dr. Svetozara Jovanovića, sudbenog pristava, Viktora Mihelčića, posjednika, Zlatu Šošćarić, učiteljicu, i dr. Aleksandra Valentekovića, odvjetnika i javnog bilježnika, kao i dvojicu žandara koji su bili nazočni skupštini. Najavio je i da će »sutra« dostaviti izvave tih svjedoka. Sljedećeg dana, t.j. 23. III. 1920. Srčan je na Uredovnu prijavu datiranu sa 22. III. 1920. dodao izvave dvojice žandara (Milorada Todosijevića i Mirka Kučića) koji su tvrdili da je Radić prigodom odlaska iz Siska na željezničkoj stanici okupljenim seljacima, svojoj pratnji, govorio protiv vojske i militarizma. Spomenuta Uredovna prijava počinje s podatkom da je Radić održavao skupštinu 21. III. 1920. i nakon što je ona bila raspuštena, Josip Predavec, potpredsjednik HPSS-a, zatražio je dopuštenje da se održi nova, u Galdovu. Dopuštenje je dobio i u pola 12 skupštinu je otvorio Predavec te predao riječ Radiću, a on je »govorio prema sadržini njegovoga govora« – pa slijedi tekst u kojem je Srčan pokušao, ne navodeći ipak doslovce Radićeve riječi, dati argumentaciju za naprijed iznesene tvrdnje. Predsjedništvo Zemaljske vlade poslalo je 24. III. 1920. br. 111 Res državnom odvjetništvu tu Srčanovu prijavu.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ O uhićenju je podban Potočnjak 22. III. 1920. šifriranim brzojavom izvjestio tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Marka Trifkovića u Beograd, istaknuvši da je Radić u Galdovu »jučer« održao skupštinu na kojoj je govorio protiv države i kralja. Zato je Državno nadodvjetništvo odredilo da ga se uhiti i preda sudu »radi zločina proti otečestva«. U brzojavu je dodano da je uhićenje izvedeno »neopaženo« i da je Radić predan u uze Sudbenog stola; istaknuto je i da uhićenje nije moglo biti izvršeno u Galdovu »radi velikog broja naroda«. (HDA, PRZV 6 – 14 508/1919.)

⁴⁸ On će, kao režimski čovjek, nekoliko godina kasnije biti imenovan za velikog župana Zagrebačke oblasti. Usp. B. Janjatović, Karadžorđevićevska, n. dj.

⁴⁹ HDA, SSZ, I – 1063/20, kut. Stjepan Radić. Za odvjetnika se Radiću odmah javio dr. V. Maček i Radić ga je 22. III. oponomoćio za svog branitelja, ali je tijekom istrage ustanovljeno da Maček ne može biti branitelj jer bi mogao biti svjedok. U spisima je sačuvana Radićeva punomoć Mačeku kao branitelju, kao i Mačekov zahtjev da se Radić pusti iz zatvora jer je prošlo 28 sati nakon skupštine u Galdovu i jer je uhićenje obavljeno 60 kilometara dalje od mjesta događaja; spisi nose nadnevak 22. III. 1920. V. Maček je i 22. V. 1920. podnio molbu za Radićevo puštanje iz zatvora, ali je ta molba odbijena s obrazloženjem da bi Radić mogao opet počiniti isto djelo.

ponašao u skladu s tim nalogom i 22. svibnja podnio je podbanu izvješće u kojem je navedeno da će navode optužbe potvrditi desetorica svjedoka u potpunosti, a još osmorica, i to pristaša HPSS-a djelomično. Na to je podban dao nalog da se optužnica podigne pred Sudbenim stolom u Zagrebu. Optužnica je bila gotova 2. lipnja 1920., ali nije odmah predana Sudbenom stolu.⁵⁰

To se, čini se, dogodilo zato što je podban otišao na put, a ban Laginja je pokušao zaustaviti započetu sudsku proceduru. Naime ni ovaj put, bez obzira na Srčanovu prijavu, kao ni Potočnjakov nalog, nije bilo dovoljno pravnih argumenata za Radićevo uhićenje, to više što je Radić, kako je spomenuto, od početka istrage insistirao na povredi dvostrukoga zastupničkog imuniteta, tj. kao člana Privremenoga narodnog predstavništva i kao člana Hrvatskog sabora.⁵¹ Državni nadodvjetnik dr. V. Aleksander u svom odgovoru (br. 626 pr R 24/19 od 29. V. 1920.) na usmeni nalog bana dr. M. Laginje ustanovio je da ni sada nema pravno utemeljenih argumenata ni za Radićevo uhićenje ni za sudski proces protiv njega.⁵² Nadodvjetnik je istaknuo Radićev prigovor kao i prigovor njegovih branitelja u tijeku istrage⁵³ da »neima kod nas pravne snage« ukaz beogradske vlade br. 2092 od 25. II. 1919. o proširenju »zakonske snage« glave IX. i X. kaznenog zakonika Kraljevine Srbije, po kojem je izvedeno Radićevo uhićenje, ali je dodao da se taj prigovor neće moći uvažiti, jer iako spomenuti ukaz nije objavljen u službenim (tj. Narodnim novinama) za Hrvat-

⁵⁰ F. Potočnjak, *Malo istine*, n. dj. 25./26.

⁵¹ U pismu ženi Mariji 25. III. 1920., kad je, čini se, već razgovarao sa sucem istražiteljem i kad je dobio na uvid prijedlog državnog tužitelja o pokretanju istrage protiv njega, Radić je javio da je u pismenoj prijavi F. Srčan, a ta nema potpisa J. Fanceva, nego je Srčan kao svjedoke navoio druge (suca Jovanovića, dr. Valentekovića, trgovca Mihelčića, jednu učiteljicu i dva žandara), opisao istinito skupštinu u Galdovu. Dodao je da je tek u »usmenom dopunju« Srčan rekao da je Radić govorio protiv kralja i države. Nadalje je Radić ustvrdio da je to sve bila spletko podbana Potočnjaka s Demokratskom strankom, a protiv Hrvatske zajednice; zatražio je od žene da sve to prenese odvjetniku dr. Jandi, kojeg želi za branitelja. Ocijenio je da se protiv njega neće moći upotrijebiti prijave o njegovim govorima, kao i novinski članci, jer doslovce ne citiraju njegove riječi, a politički materijali HPSS-a (vidi o njima bilj. 17) trebali bi poslužiti da se u Beogradu sve prikaže kao »podla demokratska spletko«. Izrazio je i nadu da će Banski stol poduzeti postupak obrane njegova zastupničkog imuniteta. Sljedećeg dana, tj. 26. III. poslao je ženi tekst s naslovom »Hrvatski zakon o nepovrednosti saborskih poklisara« sa zahtjevom da ga se objavi u »Slobodnom domu«. (B. Krizman, *Korespondencija*, 536.–539.).

⁵² Radić je ženi Mariji napisao, vjerojatno krajem ožujka 1920., da državni tužitelj nema drugih spisa, osim prijava o skupštinama održanim tijekom veljače i ožujka 1920., od onih koji su skupljeni za Pribičevićeve vlade (dakle oni iz 1919.) i o kojima je tužitelj već tada izjavio da nema u njima »ništa kažnjivo«. Zatražio je od žene da kaže dr. Jandi i Dežmanu (uredniku »Obzora«) da je uhićen po dogovoru Potočnjaka i Srčana. (B. Krizman, *Korespondencija*, 542.).

⁵³ Za branitelje su se javili dr. Hinko Hinković i dr. Radivoj Walter. Kasnije je kao jedan od branitelja ostao dr. R. Walter (iz Zagreba). Nakon podizanja optužnice imenovani su odvjetnici dr. Đuro Häusler (iz Križevaca) i dr. Stjepan Ortner (iz Zagreba) 14. VI., a dr. Ante Adžija (iz Grubišnog Polja) 26. VI. 1920. (PAZ, *Obiteljski fond Radić, Sudski spisi*).

sku, ipak su mu sudovi priznavali zakonsku snagu, pa se po njemu postupalo u raznim drugim prigodama. Nadalje je naglasio da bi sud vjerojatno mogao poništiti nalog državnog odvjetnika o istražnom zatvoru za Radića zato što je ovaj kvalificirao njegovo djelovanje kao »zločin proti otečestvu« pozivajući se na članke kaznenog zakonika o nasilju zbog kojih se uhićenika moglo osuditi na 15 do 20 godina zatvora, zato što u Radićevu djelovanju nema nasilja. Toj svojoj ocjeni nadodvjetnik je dao i opsežno obrazloženje: »Iz naravi same kaznene stvari proizlazi, da će predmetom eventualne rasprave biti sav politički razvoj naše države nakon sloma bivše austro-ugarske monarhije, te će tili optuženi koli njegovi branitelji upotrebiti tu priliku, da pred sudom raspravljaju sva politička pitanja u koliko su u vezi s obtužbom. Upozoriti mi je stoga Vaše Gospodstvo na tu okolnost napose s razloga, da li je iz državnih interesa uputno, da se takova politička pitanja raspravljaju pred sudskim forumom s obzirom na prilike u susjednim državama, Ugarske, Njemačke, Austrije i Italije«. ⁵⁴

Nekoliko dana kasnije, tj. 5. VI. 1920., kad je optužnica protiv Radića bila već gotova, Predsjedništvo Pokrajinske uprave, odnosno Zemaljske vlade, odgovorilo je Državnom nadodvjetništvu, pozivajući se na izvješće Državnog odvjetništva u Zagrebu br. I 1123 – 1920. od 29. V. 1920. godine ⁵⁵ i naglasilo da se slaže s ocjenom nadodvjetnika što se tiče istražnog zatvora, jer u Radićevu djelovanju »manjka bitna oznaka nasilstva«, dok je za djela počinjena prije 1. XII. 1919. »uslijedila previšenja abolicijska«, tj. regentovo pomilovanje u povodu obilježavanja prve godišnjice nastanka Kraljevstva SHS, pa je zaključilo da nema razloga daljnjem istražnom zatvoru. Usto je imenovano Predsjedništvo zatražilo da se provede temeljita istraga o tome je li Radić, u vezi sa skupštinama u Sisku i Galdovu uhvaćen »in flagranti«, tj. na djelu. ⁵⁶ Ovaj posljednji zahtjev bio je bitan u cijeloj istrazi, a zatim i na suđenju zato što se Radić pozivao na svoj dvostruki zastupnički imunitet, a taj su njegov zahtjev dakako naglašavali i branitelji osobito u tijeku suđenja, o čemu će kasnije biti više riječi. Posljednji spomenuti dopis Predsjedništva Zemaljske vlade, odnosno Pokrajinske uprave V. Aleksander je 6. VI. 1920. prosljedio državnom odvjetniku; nema podataka je li državni odvjetnik odgovorio. ⁵⁷

No, već sljedećeg dana optužnica protiv Radića je proglašena na Sudbenom stolu u Zagrebu i sudski je proces mogao početi. S puta se vratio (po svojoj prilici 7. lipnja 1920.) podban Potočnjak i kad je čuo što se u međuvremenu dogodilo, naredio je da se odmah, još tog dana, Sudbenom stolu preda optužnica i to je i učinjeno. Da bi se osigurao, Potočnjak je poslao u Beograd dr. Nikolu Gjurgjevića, povjerenika za pravosuđe. Ovaj je otišao »na

⁵⁴ HDA, PRZV 6 – 14 508/1919., svežanj spisa o Đ. Basaričeku, spis br. 626 Pr R 24/19 od 29. V. 1920. Državni je nadodvjetnik zatražio je usto »višju uputu« o cijelom slučaju, tj. očito je sve ipak htio prepustiti političarima.

⁵⁵ Isto. To izvješće državnog odvjetnika F. Urbanyja danas nije sačuvano ili nije dostupno.

⁵⁶ Ti se spisi čuvaju u HDA, PRZV, 6 – 14 508/1919., u svežnju spisa o Đ. Basaričeku. Sačuvani su i u PAZ, Obiteljski fond Radić, kut. 1.

⁵⁷ Isto.

referat« predsjedniku vlade i ministru za pravosuđe i oni su odobrili optužnicu, pa su spomenuta pravna mišljenja morala ustuknuti pred političkom voljom.⁵⁸

Optužnica

Optužnica protiv Stjepana Radića br. I. 1123–1920/12 ima nadnevak 2. lipnja 1920. godine.⁵⁹ Zasnovana je na spomenutim policijskim izvješćima te izvješćima upravnih vlasti o Radićevu političkom djelovanju od 1. prosinca 1918., a zatim i njegovim govorima na raznim skupštinama početkom 1919. i 1920. te političkim materijalima nastalim djelovanjem ili S. Radića ili glavnog odbora HPSS-a, zaplijenjenim u tijeku istrage protiv Radića 1919. i 1920. godine. Državnom tužitelju su dobro došli i napisi u Radiću nenaklonjenom tisku, ali i članci u glasilu HPSS-a, Slobodnom domu.⁶⁰ Nije mu smetala činjenica što u brojnim izvješćima, pa i u političkim materijalima nije bilo dovoljno elemenata za dokazivanje krivnje, kao i to da su iskazi brojnih svjedoka, pa i pojedina izvješća bili proturječni, o čemu je već ovdje nešto rečeno, a što će doći do punog izražaja tijekom glavne rasprave.

Za državnog tužitelja F. Urbanyja Radićeva je politička djelatnost bila »prestupljenje protiv otečestva i vladatelja« te »prestupljenje protivu zakona, vlasti i javnoga poredka«, pa je stoga bila kažnjiva po krivičnom zakonu. Radić je optužen zbog svojih političkih gledišta spram načina ujedinjenja Kraljevina Srbije i Crne Gore s Državom Slovenaca, Hrvata i Srba, tj. zbog prigovora da ujedinjenje u Kraljevstvo SHS 1. prosinca 1918. nije bilo provedeno na temelju odluke legalno sazvanoga najvišega predstavničkog tijela hrvatskog naroda – Sabora. Zatim je Radić optužen zbog nepriznavanja karađorđevićevske monarhije i traženja saziva »hrvatske konstituante«⁶¹ u svrhu donošenja odluke o uspostavi hrvatske seljačke republike unutar federativno ustrojene Jugoslavije i na temelju »narodnog jedinstva, Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara«.⁶²

⁵⁸ F. Potočnjak, *Malo istine*, 26./27. Sredinom svibnja 1920. ustrojena je nova koalicijska, radikalno-demokratska vlada; predsjednik vlade bio je Milenko Vesnić, a ministar pravde Marko Tričković, obojica radikali.

⁵⁹ Optužnica se danas čuva u HDA, SSZ, I. 1063/1920., Stjepan Radić, kut. 1; zatim u: Odvjetnička pisarnica Radivoj Walter. Dio optužnice je sačuvan u istom arhivu, u fondu PRPU, 6 – 14 10945/1922. Optužnica je objavljena u *Jutarnjem listu*, 8. VI. 1920., str. 4.–6.

⁶⁰ Vidi bilj. 17 i prethodno poglavlje.

⁶¹ Taj svoj zahtjev je Radić na sudu objasnio kao zahtjev za sazivanjem hrvatskog Sabora na kojem bi se raspravila pitanja unutarnje državne organizacije, što je beogradski režim uporno odbijao sve dok nije Sabor, kao što je spomenuto, raspušten.

⁶² Kao argument za tu optužbu tužitelj je naveo da je Radić »neustanovljenog dana početkom mjeseca ožujka 1919. u Zagrebu sastavio, razdijelio i razaslao« pristašama HPSS-a, ovdje već spomenutu, »tiskanicu«, spomenicu upućenu pariškoj mirovnoj konferenciji, točnije predsjedniku SAD-a W. Wilsonu; zatim da je sastavio spomenutu noticu »Protestations croates«, da je napisao i odaslao »Poruku hrvatskog seljačtva prosvjećenimi slobodnim velikim demokracijama zapada«, da je sastavio i »predložio na prihvata« središnjem odboru HPSS-a 8. ožujka 1919. rezoluciju koja je kasnije predana francuskoj vojnoj misiji. Vidi o tim materijalima bilj. 17.

Tužitelj je naveo različite podatke o Radićevoj pisanoj djelatnosti i njegovim govorima, ali je ipak naglasio da se na temelju ukaza regenta Aleksandra od 9. svibnja 1920. br.16508 »u putu milosti« protiv Radića ne vodi postupak za djela učinjena prije 1. prosinca 1919. godine. No, toga se nije držao ni u optužnici, a pogotovo ne u konačnom prijedlogu – o kojem će biti još riječi. U optužnici su tako navedeni podaci o njegovim govorima na skupštinama, a osobito na izvanrednoj glavnoj skupštini HPSS-a 3. veljače 1919. u Zagrebu,⁶³ pouzdaničkom sastanku HPSS-a u Zaplatičevoj gostionici u Zagrebu i na skupštini u Vrapču 29. II. 1920. godine.⁶⁴ Tužitelj je naveo da je Radić počinio krivično djelo i na skupštini pred tvornicom konjaka u Zagrebu 7. ožujka 1920., te na skupštini u Galdovu 21. III. 1920. godine.⁶⁵ Na kraju je tužitelj zaključio da je takvim akcijama i govorima Radić »napadao i podsmehu i prezrenju izlagao ustavna prava vladajućeg kralja i postojeću formu vlade« te je »pozivao i dražio na nepokornost prema uredbama vlasti«, a usto je »dražio seljaštvo na mrzost i prezrenje protiv gradjanstva odnosno činovništva, dakle jednu klasu žiteljstva protivu druge«.⁶⁶

⁶³ U optužnici se ističe da je Radić tu skupštinu otvorio »sa poklikom 'živila republika'« i da je na njoj istaknuo kako »četiri petine hrvatskog naroda« traže »hrvatsku republiku, hrvatsku konstituantu« zato što »vidimo, da su Slovenci bar u ovaj čas u toliku strahu, te su kao bez pameti jurnuli u centralizam ministarski i centralizam kraljevski« i zato što »se nama ruši sveta naša u istinu narodna domovina Hrvatska«. Nadalje je, kaže se još u optužnici, Radić govorio »mi hoćemo narodno jedinstvo ili Jugoslaviju, ali Jugoslaviju federativnu, podpunu Jugoslaviju Slovenaca, Hrvata i Srba« i »došlo je vrijeme, kad ćemo uz privolu velikih demokracija naroda proglasiti u Zagrebu veliku republiku...došlo je danas doba, kad možemo našu hrvatsku domovinu izgraditi kao uzornu državu... a to će biti federativna republika Jugoslavija«.

⁶⁴ Za tu je skupštinu tužitelj naveo da je Radić pozivao seljake da preuzmu vlast u državi, te povedu »akciju za seljačku republiku«. Naveo je da je Radić ovdje tumačio razliku između monarhije i republike te rekao »da je njemu sve jedno dali vlada Petar ili Pavao, ali da njemu izgleda bolje seljačka republika, jer u njoj narod kroji zakone, a da u monarhiji, odnosno u kraljevstvu može biti jedan mladić okrunjen kahlicom«.

⁶⁵ Za skupštinu 7. III. 1920. u Zagrebu tužitelj je napisao da je tada Radić usporio apsolutističku monarhiju i republiku i rekao da je monarhija slična egipatskoj piramidi na vrhu koje je kralj, a u »našoj je državi kralj, koji je Srbin, dok je kamenje, seljaštvo, mirno da piramida stoji, a kad se kamenje, seljaštvo, pomakne, da pada i piramida i kralj«. Monarhija je slična »parobrodu Titaniku, kog je polomila santa leda«, a u seljačkoj republici ljudi »nisu jedan pod drugim, niti za drugog silom povezani«, pa je zaključio da Radić hoće uspostaviti diktaturu seljaštva i hrvatsku seljačku republiku. U Galdovu je, napisao je dalje tužitelj, Radić tražio da seljaštvo preuzme vlast u državi jer ni činovništvo ni sudovi »ništa ne valjaju« i da seljaštvo kontrolira upravu, slično kako se dogodilo u Rusiji (spomenuo je i Lenjina). Usto, dodao je dalje tužitelj, Radić je rekao »da nije istina, da je pitanje monarhije ili republike kod nas riješeno«. To mora riješiti konstitutanta »na kojoj ...neće biti majoriziranja, već će odlučivati Srbi posebno, Hrvati posebno i Slovenci posebno, a mi smo za hrvatsku seljačku republiku, pa ćemo pitati na konstitutanti Srbe i Slovence, da li su za republiku, a ako jesu može biti federativna republika, a ako Srbi hoće kraljevinu, neka im bude njihov kralj blago-slovljen«. (Vidi i bilj. 40.).

⁶⁶ Svi su citati iz Optužnice. Tužitelj je zatim naglasio da je Radić tijekom istrage »uskratio ...svako stvarno kazivanje time, da će svoju obranu iznijeti tek na glavnoj ras-

Uvodni dio optužnice, a osobito obrazloženje optužbi (koje je u mnogome ponavljanje početnog teksta), političke su ocjene Radićeve ukupne djelatnosti. Pravnički formulirane od državnog tužitelja F. Urbanya, poslušnika kraljevićevskog režima, postale su osnova za suđenje, bez obzira na drugačija mišljenja državnog nadodvjetnika dr. V. Aleksandera i bana dr. Matka Laginje. Tada i kasnije u mnogome su poslužile za općenit stav vladajućeg režima spram S. Radića i njegove Hrvatske (pučke) (republikanske) seljačke stranke. Osobito je bila važna tužiteljeva formulacija o utemeljenosti »privremenog ustava« Kraljevstva (Kraljevine) SHS kao odgovor na Radićev prigovor da država nastala 1. prosinca 1918. »nema ustava, nema vladara, a neima po narodu izabrani parlament, dakle da manjka državni objekt, podpuno juridički uređena država«. Tužitelj je naglasio da se ustav Kraljevine SHS, doduše privremeni, »osniva na adresi Narodnog vijeća od 1. prosinca 1918. i na odgovoru Njegovog Kraljevskog Visočanstva Regenta Aleksandra od istog dana«. Tog je dana, tj. 1. prosinca 1918., ustvrdio je tužitelj, stvorena jedinstvena država, »vladarska je vlast prenešena na, do tada u Srbiji vladajuću narodnu dinastiju Karagorgjevića«, pa je određeno »da će ta država biti ustavna monarhija, da će se obrazovati jedinstvena parlamentarna vlada i jedinstveno narodno predstavništvo, dočim je detaljnija organizacija države, kao i definitivni ustav prepušten ustavotvornoj skupštini, koja se imade sastati najkasnije 6 mjeseci poslije sklopljenog mira«. ⁶⁷

U obrazloženju optužnice tužitelj je, da bi potkrijepio optužbe protiv Radića, posebno istaknuo da se Radić svojim odbijanjem sudjelovanja u radu Privremenoga narodnog predstavništva odrekao i legalne, parlamentarne borbe. Kao primjer Radićeve antidržavne djelatnosti tužitelj je naveo da je HPSS pokušavao pregovarati s Talijanima tijekom nekoliko prvih mjeseci 1919., pa čak i »da bi izaslanik hrvatske pučke seljačke stranke u slučaju omogućenog pristupa na mirovnu konferenciju priznao londonski ugovor obvezatnim u toliko, da nebi dirao u pitanja tog ugovora, dočim bi Talijani za slučaj taj

---

pravi«, iako je raznim »pravnim lijekovima« protiv odredbi istražnog suca ipak iznio »djelomice svoju obranu«.

⁶⁷ Valja napomenuti da je isto stanovište državni tužitelj F. Urbany iznio i u optužnici podignutoj 8. svibnja 1920. također pred Sudbenim stolom u Zagrebu protiv dvadesetorice izabranih gradskih zastupnika u Zagrebu, pripadnika Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), koji su odbili dati prisegu kralju Petru I. s obrazloženjem da oni ne priznaju monarhiju i da traže izbor Konstitutante na kojoj će se odlučiti o formi državnog ustrojstva. Tužitelj je naglasio da je takav njihov čin i stav »izdajničko preduzeće« protiv »vladatelja i otečestva«. Za tu svoju ocjenu pravno je uporište našao u odredbi od 1. XI. 1919. (članak 10.) o prisezi kralju te u članku 90. krivičnog zakona Kraljevine Srbije koji je protegnut na cijelo područje Kraljevine SHS ukazom regenta br. 2092 od 29. II. 1919. U toj je optužnici tužitelj naglasio da se državni ustav, čak nije rekao »privremeni«, zasniva na adresi Narodnog vijeća Države SHS i na regentovu odgovoru 1. XII. 1918. Ova je optužnica objavljena u zagrebačkom »Jutarnjem listu«, 3. VIII. 1920., str. 3. i 4. »Optužnica protiv bivših gradskih zastupnika komunista«. Međutim, do suđenja nije došlo. O tome usp. F. Potočnjak, Malo istine, n. dj. 29.–48.

podupirali zahtijev Hrvatske pučke seljačke stranke za ostvarenjem posebne Hrvatske seljačke republike«. ⁶⁸ Razvijajući to obrazloženje tužitelj je nadalje iznio da je Radić početkom ožujka 1919. u Zagrebu primio »jednog navodnog talijanskog novinara, koji se je, prema kazivanju samog Stjepana Radića pred Stjepanom Zagorcem informirao kod njega o hrvatskim prilikama, te mu saopćio, da bi Italija bila voljna samostalnoj Hrvatskoj dati sve, Rijeku, Istru, Dalmaciju i možda nešto od Istre, te tražiti samo mornaričko uporište na otoku Visu, dočim, da Jugoslaviji neće dati ništa, već tražiti sve, što joj dosudjuje londonski pakt«. ⁶⁹ Bile su to teške optužbe – da su se mogle i dokazati. Ipak, već pri podizanju optužnice tužitelj očito nije imao ni po vlastitu mišljenju dovoljno argumenata za njihovo dokazivanje, jer bi ih jamačno jače istaknuo. No, napisao ih je u optužnici zasigurno zato da i na taj način potkrijepi udarne optužbe protiv Radića.

Državni je tužitelj na kraju optužnice naveo i niz svjedoka koje je namjeravao pozvati na glavnu sudsku raspravu, odnosno čije je izjave namjeravao pročitati. Bili su to policijski, odnosno upravni činovnici – koji su izvješćivali o Radićevim govorima na skupštinama, sudionici tih skupština, političari i drugi građani, čija imena nećemo, ponajviše zbog prostora, sada navoditi jer ćemo mnoge od njih spomenuti u prikazu glavne rasprave.

⁶⁸ Radilo se o tome da je vodstvo HPSS-a pokušavalo odnijeti u Pariz na mirovnu konferenciju, odnosno predsjedniku SAD-a W. Wilsonu, spomenicu s HPSS-ovskim prijedlozima i zahtjevima (vidi bilj. 17.). Za HPSS-ovske je izaslanike valjalo osigurati putovnice, pa je dr. Lujo Kežman, jedan od članova vodstva, otputovao u Ljubljano i tu se obratio talijanskoj misiji tražeći putovnice. Iz misije su ga uputili u Trst, potpu-kovniku Finziju, šefu obavještajne službe. Taj je talijanski oficir predložio Kežmanu da u Pariz krene »komisija« u kojoj bi uz Kežmana bio i potpredsjednik stranke dr. Maček, jer je Radić u zatvoru. Usto Finzi je nudio Kežmanu na potpis ugovor kojim bi se Italija založila »kod vlasti entente« za ispunjavanje želje hrvatskog naroda »za posebnom, nezavisnom seljačkom republikom«, a HPSS se zato »ne će miješati u pitanje Rijeke i londonskog pakta«; usto će Hrvatska razvijati na ekonomskom i socijalnom planu dobrosusjedske odnose između hrvatskoga i talijanskog naroda. Kežman nije htio potpisati takav ugovor nego je, zajedno s talijanskim novinarom Mopurgom, pošao u Zagreb kako bi izvjestio stranku o tom prijedlogu. Mopurgo je imao zadaću da prenese Finziju odgovor HPSS-a. Budući da Kežman nije imao dovoljno novca kod sebe za troškove prijevoza do Zagreba Mopurgo je i zanj platio putnu kartu s tim da mu Kežman vrati novac u Zagrebu. Prije kraja putovanja oni su se dogovorili da će iz vlaka izići svaki posebno i da će se sastati navečer pred zagrebačkim kolodvorom. No, bili su obojica uhićeni i odvedeni na saslušanje. Bilo je to 31. V. 1920. (Kežman je dao takvu izjavu 22. VII. 1919.; izjava je objavljena u: B. Krizman, Korespondencija, 186.–187.). O Kežmanovu i Mačekovu uhićenju usp. B. Janjatović, Dr. V. Maček, n. dj. Tu epizodu pokušali su Radićevi protivnici iskoristiti u političkim obračunima s njim; osobito su u tome bili aktivni članovi Demokratske stranke i uredništvo lista »Riječ SHS«. Oni su u to vrijeme često govorili i pisali o tome kao o Radićevoj izdaji, pa je tako i državni tužitelj tu epizodu naveo u optužnici. No, na sudu će Radić od te optužbe biti oslobođen, iako je naglašeno da istraga još nije završena.

⁶⁹ HDA, SSZ, I. – 1063/1920. Optužnica.

Glavna sudska rasprava

Istog dana kad je podignuo optužnicu, tj. 2. lipnja 1920., državni je tužitelj vratio sve spise istražnom sucu i od njega zatražio da Radiću odredi produženje zatvora jer je kriv za cijelu svoju političku djelatnost nakon 1. prosinca 1919. godine.⁷⁰ Optužnica je, kao što je spomenuto, na Sudbenom stolu proglašena 7. lipnja 1920. Tada je zaključeno da se glavna rasprava održi 21. lipnja 1920. Budući da se Radić žalio posredstvom dr. V. Mačeka da ne može do tada pripremiti obranu, Sudbeni je stol odgodio početak rasprave za 8. srpnja 1920. godine.⁷¹ Međutim, predsjednik Sudbenog stola dr. Aleksandar Vaić odbio je 7. VI. 1920. Radićevu molbu za puštanje iz zatvora; on se usto složio s tužiteljevim prijedlogom da Radić do daljnjega, tj. do pravomoćnosti presude oстане u zatvoru i kao obrazloženje naveo da postoji »causa arresti«, tj. mogućnost opetovanja inkriminiranih djela, a prema optužnici Radić bi mogao biti kažnjen s najmanje 10 godina zatvora.⁷²

Do početka glavne rasprave Sudbeni je stol pribavio neke sudske presude izrečene Radiću zbog njegove političke djelatnosti u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije.⁷³ Pribavljena je i potvrda o njegovu imovnu stanju iz zavičajne općine, Martinske Vesi.⁷⁴ Nekoliko dana prije početka glavne rasprave, tj. 3. srpnja 1920. Povjereništvo za pravosuđe Pokrajinske uprave odobrilo je angažiranje dvojice stenografa za glavnu raspravu.⁷⁵

Ovdje ćemo nešto opširnije prikazati tijekom glavne rasprave, jer podaci o njezinu trajanju i sadržaju, gotovo bi se moglo reći, više od ostalih ovdje navedenih podataka pokazuju kako je suđenje Radiću bilo nesumnjivo veoma

⁷⁰ HDA, SSZ, I.–1063/1920.

⁷¹ Isto, Zaključak Sudbenog stola od 7. VI. 1920. br. I. 1063–20/30.

⁷² Isto, dopis br. 1063/20/30 od 7. VI. 1920. U Radićevo ime dr. V. Maček je podnio novu žalbu u kojoj je naveo da ne postoji mogućnost opetovanja čina jer je banskim naredbom zabranjeno održavanje skupština, a cenzura briše iz novina sve što ne odgovara režimu. Radićevu molbu za puštanje iz istražnog zatvora odbio je i Banski stol 17. VI. 1920.

⁷³ Sudbeni stol u Zagrebu zatražio je 7. VI. 1920. od Sudbenog stola u Petrinji i Osijeku podatke o presudama Radiću. Sudbeni stol u Petrinji odgovorio je 11. lipnja da Radić kod njih nije bio suđen – što nije bilo točno (bio je suđen 1893. zbog povika protiv Khuena Hedervarya). Sudbeni stol u Osijeku je odgovorio 22. lipnja i poslao ovjerljive prijepise presuda iz dva sudska procesa protiv Radića 1912., kao i »vrhovnu osudu« Stola sedmorice o tim procesima. Međutim, budući da tužitelj Urbany nije popisao Radićeve kazne u vrijeme Austro-Ugarske, nego je napisao da je bio nekoliko puta kažnjen, i suci su se povelili za njim, pa su u presudi nakon završene parnice isto napisali da je bio nekoliko puta sudski kažnjen. (Na i. mj. SSZ, I. – 1063/1920.)

⁷⁴ Sudbeni je stol zatražio 7. lipnja 1920. potvrdu o imovnom stanju i ponašanju Radićevom, a općina u Martinskoj Vesi je 14. lipnja poslala odgovor i navela da Radić u toj općini ništa ne posjeduje, dok se za potvrdu o ponašanju valja obratiti gradskoj općini u Zagrebu. Pribavljen je i podatak iz Kutine da je Radić zajedno sa svojim nećakom Kovačićem 1917. kupio nekretnine u toj općini u vrijednosti od 500.000 kruna, ali da oni nisu i katastarski vlasnici. (Na i. mj. SSZ, I.–1063/1920.)

⁷⁵ Na i. mj. Odobreno je da se za tu svrhu potroši 500 kruna na dan; bili su angažirani prof. N. Špleit i dr. V. Miholić. Oni su za devet dana rada, koliko je trajala glavna rasprava, dobili svaki po 4500 kruna.

uzbudljiv politički događaj. To je suđenje javno posvjedočilo u čemu je suština Radićevih programatskih opredjeljenja i političke djelatnosti i kako uspostavljeni karadorđevićevski ustroj državne vlasti ne podnosi druga politička mišljenja i opcije, nastojeći ih na svaki način ugušiti. Ujedno se potvrdilo da se političkim sudskim procesom, svojevrsnim političkim pritiskom, ne mogu riješiti ni odnosi između pozicije i opozicije, a kamoli bitna politička pitanja.

Kao što je bilo zakazano, glavna sudska rasprava počela je ujutro, u 8 sati, 8. srpnja 1920. pred Sudbenim stolom u Zagrebu. Radić je došao u sudnicu izravno iz sudskog zatvora, nekoliko minuta prije nego što su u sudnicu ušli članovi sudskog vijeća i državni tužitelj Franjo Urbany. U isto su vrijeme stigli u sudnicu i Radićevi branitelji dr. Radivoj Walter, dr. Karlo Häusler i dr. Stjepan Ortner. U sudnici je već bila brojna publika; u dvoranu se moglo ući jedino uz ulaznice, što znači uz dopuštenje suda.⁷⁶

Dr. Aleksandar Vaić, vijećnik Banskog stola i upravitelj Sudbenog stola, u ime sudskog vijeća u kojem su još bili Slavoje Valjavec, sudski vijećnik I. razreda, i Rok Maričić,⁷⁷ sudski vijećnik II. razreda, Viktor Wandler, sudbeni pristav I. razreda u svojstvu suca zamjenika, otvorio je raspravu protiv S. Radića »radi zločinstva protiv otečestva i vladatelja«, »prestupljenja protiv otečestva i vladatelja« te »prestupljenja protiv zakona, vlasti i poredka«. Zatim je formalno utvrdio Radićeve generalije⁷⁸ pa ga upozorio »da govori istinu, te pozorno prati čitanje optužnice«. ⁷⁹ Nakon toga je naložio da se pročita optužnica,

⁷⁶ Novinari su zabilježili da je Radić bio obučen u bijelo odijelo, da je bio dobro raspoložen i da je ušao u sudnicu čvrstim korakom. U sudnici su već bili članovi njegove obitelji i prijatelji s kojima se Radić idući na mjesto za optuženika pozdravio. Odmah nakon njegova ulaska u sudnicu sudski je stražar donio veliki svežanj spisa i knjiga, potrebnih Radiću za raspravu. Prvog dana rasprave u sudnicu nije došao dr. Ante Adžija. O početku rasprave su pisale brojne novine, pa tako Slobodni dom, 15. VII. 1920., str. 1.–3.; »Jutarnji list«, 9. VII. 1920. str. 1, u članku »Radić« dao je izrazito kritički osvrt na Radića kao čovjeka i kao političara, iznoseći da je »demagog, rijetko naobražen, a tim više opasan« i da »govori sa jednakim entuzijazmom i enfatičnošću u saboru kao i na pučkoj skupštini, na svom stranačkom zboru ili na optuženičkoj klupi, ili za stolom svoje knjižarnice«. No, nakon toga slijedio je iscrpan opis prvog dana rasprave (str. 2.–4., »Glavna rasprava protiv Stjepana Radića«); ovdje je istaknuto da je publika pokazala velik interes za suđenje i da su redarstvenici i tajni agenti pozorno pratili ulazak publike u sudnicu. »Riječ SHS« svojem čitateljstvu uglavnom nije opisivala tijek rasprave, nego je donosila komentare o suđenju napadajući Radića. Tako je 8. VII. 1920. na str. 1. i 2. citirala u skraćenom izvodu optužnicu i naglasila da je došlo malo publike i to uz ulaznice. »Novosti«, 9. VII. 1920., str. 2. istaknule su da za raspravu nema interesa publike; i one su komentirale suđenje u korist suda i tužitelja, a protiv Radića, jer da narod zna da je »narodno i državno jedinstvo gotova stvar«.

⁷⁷ I on je bio jedan od Radićevih sudrugova 1895. pri spaljivanju mađarske trobojnice; tada je bio osuđen na tri mjeseca strogoga zatvora. (Hrvatski đaci, n. dj. na više mj.).

⁷⁸ Radić je tada imao 49 godina, bio je otac četvero djece i, kako je sam na sudu istaknuo, »rimokatolik, književnik, narodni zastupnik, predsjednik hrvatske seljačke stranke, kažnjen jedno 10 puta radi političkih delikata«. (Slobodni dom, 15. VII. 1920., str. 1.).

⁷⁹ HDA, SSZ, I.-1063/1920, Zapisnik s glavne sudske rasprave od 8. do 20. srpnja 1920. (dalje: Zapisnik glavne rasprave). Iz opisa početka rasprave u novinama vidljivo je da je predsjednik dr. Vaić pri utvrđivanju Radićevih generalija pročitao i popis sudskih kazni, koje je Radić sa svog mjesta komentirao. (Slobodni dom, 15. VII. 1920., str. 1.).

ali je dr. Häusler zatražio od suda da se rasprava protiv Radića prekine jer da je povrijeđen njegov imunitet narodnog zastupnika, člana Hrvatskog sabora.⁸⁰ Pozvao se na to da je F. Srčan, kotarski predstojnik u Sisku, podnio prijavu protiv Radića različitu od mišljenja Jakova Fanceva, službenog izaslanika na skupštini u Galdovu, te istaknuo da Radić nije pozivao na nasilje kako je to i Srčan ustvrdio u svom dodatnom izvješću. Usto, istaknuo je, Srčan je tek drugoga dana otišao u Zagreb da prijavi Radića.⁸¹ Häuslerov prijedlog potvrdio je i dr. Ortner. Međutim, državni tužitelj odbio je taj prijedlog tvrdnjom da Radića ne štiti zastupnički imunitet zato što je zatečen na djelu i zato što »postoji neposredni savez između izvedena čina, osobe počinitelja i njegovog uhićenja«.⁸²

U raspravi o tom problemu, koji će biti predmetom sučeljavanja mišljenja i u daljnjem tijeku rasprave, bilo je očito da državni tužitelj ostaje čvrsto pri svom stavu o tome da Radića ne štiti imunitet člana Privremenoga narodnog predstavništva, zato što ga se odrekao, a također niti imunitet zastupnika u Hrvatskom saboru, zato što je zatečen na djelu.⁸³ Uzalud su Radić, a zatim i njegov odvjetnik R. Walter tijekom rasprave prvoga dana tog sudskog procesa ukazivali na to da mandati HPSS-a u Privremenomu narodnom predstavništvu nisu poništeni, pa da je čak jedan od mandatarata (Karlo Kovačević) stalno dobivao pozive za sjednice tog foruma dok je Radić bio u zatvoru.⁸⁴ Uzalud su ukazivali na to da mandat Radiću u Hrvatskom saboru još vrijedi i da se nikako ne može smatrati kako je uhvaćen na djelu. Uzalud su ukazivali na političke

⁸⁰ On je izrijekom naveo da Radića »štiti članak o nepovredljivosti i neodgovornosti saborskih poklisara od 16. svibnja 1867., koji je zakonski članak proglašen u saboru kraljevine Hrvatske–Slavonije–Dalmacije 20. svibnja 1867., a naredbom kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade od 21. ožujka 1874. naknadno je uvršten u Sbornik (sbirku) zakona. (Sbornik br. 19)«. *Slobodni dom*, 15. VII. 1920. str. 1.

⁸¹ Tražio je da se kao svjedoci pozovu dr. Benjamin Šuperina, odvjetnik i Miloš Eremić, umirovljeni kapetan, obojica iz Siska, ali sud to nije odobrio. (Zapisnik glavne rasprave, *Slobodni dom*, 15. VII. 1920., str. 1.).

⁸² Citat iz Zapisnika glavne rasprave.

⁸³ Tako 10. VII., kad je obrana tražila da sud obavijesti Privremeno narodno predstavništvo u Beogradu da se sudi Radiću iako je narodni poslanik. Sudsko je vijeće na svojoj zasebnoj sjednici taj je zahtjev odbilo zato što je istraga dovršena i podignuta optužnica. Na glavnoj raspravi 15. VII. zatražila je obrana, a s tim se složio i državni tužitelj, da se raspravi pitanje Radićeva zastupničkog imuniteta. Sudsko vijeće je o tome raspravljalo prilično opsežno 19. VII. 1920. i donijelo odluku da se zahtjev odbija, obrazlažući je pravnim formulacijama koje su zapravo više govorile o političkoj volji da se suđenje izvrši. (HDA, SSZ, I-1063/1920., Zapisnik sudskog vijeća od 10. i 19. srpnja 1920.)

⁸⁴ R. Walter je u spise priložio 5 brzojavnih poziva Karlu Kovačeviću za te sjednice. Radićeve intervencije, kao i njegovih odvjetnika, u tijeku rasprave objavljene su u listu »Slobodni dom«, 15. VII. 1921., str. 1.–3., »Predsjednik Hrvatske Seljačke stranke pred sudom (Stenografski zapisnik glavne rasprave protiv Stjepana Radića, radi zločina protiv otečestva itd. održavane dne 8. i daljnjih dana mjeseca srpnja 1920.)«, 21. VII. 1920., str. 1.–6, isti naslov. Spomenuti Zapisnik glavne rasprave donio je mnogo kraće verzije njihovih izlaganja.

dimenzije suđenja.⁸⁵ Uzalud su tražili da se sudski proces poništi, da se Radić pusti iz zatvora te da se, ako se ustanovi da je ipak potrebno suđenje, zatraži od Privremenoga narodnog predstavništva i od Hrvatskog sabora ukidanje imuniteta i izručenje sudu.⁸⁶

I sudsko se vijeće na svojoj zasebnoj sjednici izjasnilo kao i državni odvjetnik, tj. odbilo je molbu obrane da se poništi sudski proces protiv Radića zato što je povrijeđen njegov zastupnički imunitet, s obrazloženjem da je zatečen na djelu i bez obzira na to što je zatečen samo u Galdovu⁸⁷ »jer su defakto svi inkriminirani čini, prosudjujući svukupno djelovanje optuženikovo, kako ih on sam danas prikazuje, jedno jedinstveno djelo, to se imaju svi zajedno i prosudjivati«, te »Zakon naš ne pravi razlike kod delikata niti dali su verbalni delikti ili drugi, niti ih po toj razlici izuzimlje iz imuniteta, dakle je i verbalni delikt jednak svakom drugom deliktu«. ⁸⁸ Nakon te odluke suda bilo je očito da se rasprava nastavlja da bi Radić bio osuđen.

Sljedeći dan glavne sudske rasprave, tj. 9. VII. prošao je, nakon čitanja optužnice, u znaku Radićeva osmosatnog govora, izrečenog sa stankama za odmor, u dopodnevnom i popodnevnom satima.⁸⁹ U tom govoru Radić se iscrpno osvrnuo na optužnicu, opovrgavajući interpretacije državnog tužitelja o njegovim političkim koncepcijama i političkoj djelatnosti. Od početka do kraja govor je bio više od obrane pred optužbama; Radić je u njemu iznio osnovne smjernice politike koju je artikulirala i pokušala provoditi Hrvatska pučka seljačka stranka pod njegovim vodstvom od svoga utemeljenja do stvaranja Kraljevstva (Kraljevine) SHS i u tijeku prvih dviju godina postojanja nove države.⁹⁰

⁸⁵ Radić je u tijeku rasprave istaknuo da su ga prije odlaska u Sisak mnogi došli upozoriti u knjižaru u Jurišićevoj ulici govoreći mu da će tamo biti uhićen i zatvoren. U povodu tih upozorenja otišao je na razgovor s podbanom Potočnjakom, koji ga je uvjeravao »da će prije otići s podbanskog mjesta, nego li optuženome pane vlas s glave« (Jutarnji list, 9. VII. 1920., str. 4.). Na kraju je Radić zaključio da je nalog za cijeli postupak protiv njega došao iz Beograda. (Zapisnik glavne rasprave).

⁸⁶ Vidi bilj. 74.

⁸⁷ Sud je procijenio da, iako je Radić uhićen dan nakon skupštine u Galdovu, tj. nakon što je Srčan »odputovao u Zagreb i svojoj predpostavljenoj vlasti izvijestio o činu i tako je izhodjeno uz progon i uapšenje optuženoga«, ipak je »utvrđeno, da je postojala čutilnim opažanjem nesumnjivo utvrđena naporedna veza između osobe optuženoga i počinjenog čina«. (HDA, SSZ, I. – 1063/1920. Zapisnik sa sastanka sudskog vijeća od 8. VII. 1920.).

⁸⁸ Isto. Sud je odbio i zahtjev obrane da se saslušaju kao svjedoci dr. B. Šuperina i M. Eremić, jer su suvišni kad su izjednačeni verbalni i svaki drugi delikt. Ovom i svim drugim sastancima sudskog vijeća bili su nazočni dr. A. Vaić, te suci Slavoj Valjavec, Rok (kojeg nazivaju tada Roko) Maričić, Viktor Wendler i kao »perovoda« Dragutin Golf, »sudbeni prislušnik«.

⁸⁹ Tog je dana bio nazočan raspravi i dr. Ante Adžija.

⁹⁰ Govor je objavljen u cijelosti, prema stenografskom zapisu (ali se ne navodi stenograf), u »Slobodnom domu« u trinaest nastavaka. (*Slobodni dom*, 21. VII. 1920., str. 6.–8., tekst govora je objavljen u sklopu izvješća o tijeku glavne rasprave; 28. VII., 1.–3., »Osamsatni govor optuženoga narod. zastup. Stjepana Radića pred zagrebačkim sudben. stolom dne 9. srpnja 1920.« – svi nastavci imaju isti naslov; 4. VIII., str. 2.–3., II. VIII., str. 1.–2., 18. VIII., str. 4., 25. VIII., str. 3.–4., 1. IX., str. 3.–4., 8. IX., str. 5.–6., 6.

Na početku svog govora Radić je istaknuo da se ne osjeća krivim i da se neće braniti, nego da će prikazati svoju političku djelatnost i pokazati da optužnica ne uvažava promjene u političkim odnosima i shvaćanjima, nego je »dijete magjarske sudbene političke persekucije (progonstva) i srbskoga krivičnog zakona« i po tome je »očit dokaz ...balkanizacije«. Ona se mogla dogoditi zato što u Kraljevstvu SHS »nema narod nikakva prava« i što u toj državi »svaki policajni činovnik može narodnog izabranika prijaviti, da je govorio protiv otečestva i Vladara, proglasiti ga huškačem i dati zatvoriti. U toj državi nema danas nikakvih prava niti narodni izabranik, ako je odlučni protivnik centralističke kraljevske vlade u Beogradu. To je država strahote.«⁹¹ Što se tiče programatskih opredjeljenja i političke djelatnosti HPSS-a, Radić je istaknuo da je temeljni cilj njegove politike stvaranje republike i seljačke države, i to ne nasilnim putem, kako ga optužuju, nego »pomoću izbornih cedulja«, na temelju prava naroda na samoopredjeljenje. Naglasio je zatim da on i njegova stranka nisu protiv nove države, koju je prihvatila i međunarodna javnost (osim Kraljevine Italije), nego smatraju da još nije riješeno pitanje unutarnjega njezinoga ustroja. O unutarnjem ustrojstvu države narod mora sam odlučiti posredstvom svojih legalno izabranih predstavnika u Ustavotvornoj skupštini. To se pitanje može riješiti tako da na čelu Hrvatske bude ban, na čelu Srbije regent, a na čelu Slovenije predsjednik deželne vlade; zagovoraio je federativni princip u državnom ustroju. No, rekao je, mogla bi se ustrojiti i konfederacija, ako to tako Ustavotvorna skupština usvoji.

Radić je odbio i bilo kakvu pomisao o odvajanju Hrvatske od nove države i, s tim u vezi, odbio bilo kakvu suradnju s tzv. Hrvatskim komitetom koji je u Austriji i Mađarskoj tražio pomoć za uspostavu posebne hrvatske države.⁹²

Kritički je prikazao rad Narodnog vijeća Države SHS i događaje 1. prosinca 1918., pa je zaključio da, dok nije Konstitutanta riješila pitanje unutarnjeg ustrojstva države, Hrvatska ima pravo slati memorandume međunarodnoj javnosti, pa tako i u Pariz. Odbio je energično insinuuacije da je pokušao paktirati s Talijanima, nego je naprotiv istaknuo da je u razgovoru s jednim talijanskim novinarom rekao »da ne možemo dopustiti da ma jedan naš seljak dodje pod Italiju.«⁹³

X., str. 2.–3., 20. X., str. 5., 27. X., str. 3.–4., 3. XI., str. 4., 17. XI., str. 2.–8.). Ta se verzija razlikuje od verzije u Zapisniku glavne rasprave, a dakako i od novinskih izvješća o tom govoru (sve su ovdje spomenute novine o tome izvješćivale, neke opširnije, a neke manje opsežno). Razlike nisu u biti njegova sadržaja nego u tome što je govor u »Slobodnom domu« vjerojatno još naknadno doraden, a Zapisnik je imao zadaću da registrira one dijelove koji su interesirali sud. Ovdje ćemo se zadržati uglavnom na prikazu tog govora prema Zapisniku glavne rasprave zbog naslovljene teme i zbog namjene toga sudskog dokumenta. Zapisnik je sudu služio za argumentiranje sudjenja, a danas svjedoči o odnosu sudaca spram Radića i njegovih političkih koncepcija te djelovanja.

⁹¹ Citat je iz »Slobodnog doma«, 15. VII. 1920.

⁹² O toj akciji usp. R. Horvat, Hrvatska, n. dj., vidi i B. Janjatić, Progona, n. dj. gdje je navedena i druga literatura.

⁹³ HDA, SSZ, I.-1063/1920. Zapisnik glavne rasprave. Dodao je da je laž kako je išao na pregovore s Talijanima u Rijeku, a izrazio je i svoje neslaganje s traženjem talijanske putovnice za put u Pariz (tj. nije se složio s Kežmanovom akcijom – vidi o tome bilj. 67).

Glavna je rasprava tog dana trajala sve do 20 sati i 15 minuta. Prekinuta je nakon izjave iscrpljenog Radića da odbija odgovarati na pitanja sudaca je li napisao »Poruku Hrvatskog seljaštva na prosvjeđene demokracije zapada«.⁹⁴

Treći dan rasprave, 10. srpnja 1920. započeo je ispitivanjem Radića o pojedinim naprijed spomenutim spisima iz HPSS-ovske političke djelatnosti, kao i o njegovim gledištima u vezi s političkim zbivanjima.⁹⁵ Tijekom ispitivanja Radić je potvrdio da i sada stoji iza političkih zahtjeva HPSS-a, iako pojedine materijale nije sam napisao, dijelom zato što je bio u zatvoru. Nakon toga slijedio je »dokazni postupak« u kojem su suci sučeljivali Radića sa svjedocima, a pozvali su kao svjedoke policajce, odnosno službene izaslanike na skupštinama u Zagrebu (Alberta Placera i dr. Josipa Tućana), koji su opisivali tijek skupština, ali nisu potvrdili optužbe protiv Radića. Saslušali su i svjedoka o skupštini u Vrapču (Ivana Marenica), a zatim i svjedoka o skupštini u Sisku (dr. Svetozara Jovanovića⁹⁶) – koji su potvrdili inkriminacije iz optužnice. Pročitani su i iskazi nekih drugih svjedoka optužbe, ali o njima nema podataka.⁹⁷ Nadalje su pročitani i spisi koje je F. Srčan napisao o skupštinama u Sisku i Galdovu. Radić je pokušao pobiti te navode, pozivao se na zastupnički imunitet, ali ga je u tome omeo F. Urbany.⁹⁸

Sljedećeg dana rasprave, tj. 13. VII. 1920. najvažnije je bilo saslušanje jednoga od ključnih svjedoka optužbe F. Srčana.⁹⁹ Obrana je tražila od suda da se taj svjedok izuzme, odnosno da se ne zaprisegne, jer je neprijateljski raspoložen spram Radića i HPSS-a.¹⁰⁰ Ni ovaj zahtjev obrane sud nije uvažio, donijevši odluku o odbijanju na zasebnom vijećanju.¹⁰¹

⁹⁴ Isto. Došlo je i do prepirke Radića i Roka Maričića, kao i Radivoja Waltera i predsjednika suda.

⁹⁵ Rasprava je trajala od 8 do 14 sati.

⁹⁶ On je u međuvremenu bio premješten u sud u Irig, pa je zatražio da mu se plati 1200 kruna kako bi mogao prisustvovati raspravi. Sud je preporučio taj njegov zahtjev i on je svjedočio. (HDA, SSZ, I.-1063/1920.)

⁹⁷ Tako Franje Horvata, Mike Bartulovića, Stjepana Zagorca, Ignaca Boranića, Tome Španovića, Ivana Bolfana, Mate Medveda.

⁹⁸ Zbog odgovora Urbanyju na njegovu intervenciju, tj. zbog riječi »Lahko je biti miran krvniku, kada gleda žrtvu«, Radić je po posebnom zaključku sudskog vijeća, donesenom nakon kraće sjednice, opomenut i upozoren da će sljedeći takav njegov »ispad« biti strože kažnjen. (HDA, SSZ, I.-1063/1920., Zapisnik sudskog vijeća od 10. VII. 1920.)

⁹⁹ I tog je dana rasprava započela u 8 sati, prvi je saslušan Josip Predavec, potpredsjednik HPSS-a, koji je govorio o načinu odlučivanja u HPSS-u. Na izravne upite zna li tko je sastavio »Poruku Hrvatskog seljaštva prosvjeđenim i slobodnim Velikim demokracijama zapada« i kome je predana rezolucija HPSS-a od 8. III. 1919. rekao da ne zna je li Radić napisao prvi spis, a za rezoluciju je izjavio da je poslana samo francuskoj misiji u Zagrebu, a ne i talijanskoj vladi. Dodao je da je rezoluciju sastavio Glavni odbor HPSS-a.

¹⁰⁰ Radić je obrazložio to gledište obrane činjenicom da je pokrenuo proces protiv P. Teslića, u kojem će morati biti pozvan na odgovornost i Srčan, a naveo je da je Srčan kao upravni činovnik, odnosno dok je bio agrarni povjerenik, pokazao neprijateljstvo spram seljaštvu i HPSS-u.

¹⁰¹ HDA, SSZ, I.-1063/1920. Suci su konstatirali da neprijateljstvo o kojem govori Radić može biti samo »skroz političke naravi«, pa je dakle bez utjecaja na iskaz svjedo-

Sljedećeg dana rasprave, tj. 13. VII. 1920. najvažnije je bilo saslušanje jednoga od ključnih svjedoka optužbe F. Srčana.⁹⁹ Obrana je tražila od suda da se taj svjedok izuzme, odnosno da se ne zaprisegne, jer je neprijateljski raspo-ložen spram Radića i HPSS-a.¹⁰⁰ Ni ovaj zahtjev obrane sud nije uvažio, donijevši odluku o odbijanju na zasebnom vijećanju.¹⁰¹

Iz Srčanove izjave¹⁰² na sudu, bez obzira koliko se trudio biti uvjerljiv svjedok i prikazati svoje postupke spram Radića kao vlastitu prosudbu, bilo je očito, a osobito nakon što su ga ispitali branitelji dr. R. Walter i dr. S. Ortner, te Radić, da je radio po uputama iz Zagreba, tj. da je posebnu pozornost posvetio Radićevu govoru. Doduše, on nije htio odati kakve su bile upute nadređenih vlasti, ogrativši se »uredovnom tajnom«. Na upit odvjetnika rekao je da je pismenu prijavu, napisanu u Sisku, predao podbanu, čime je posredno potvrdio da je od podbana dobio i upute za postupak prema Radiću.¹⁰³ Srčan je usto izjavio da je koncept izvještaja o sadržaju Radićeva govora na skupštini napisan 21. III. u Sisku, a uredovna prijava protiv Radića 22. III. u Zagrebu, iako je na spisu naznačeno da je napisan u Sisku, dok je 23. III. (u Sisku) dodan još i zapisnik o saslušanju dvojice žandara.¹⁰⁴ Ta potvrda dala je mogućnost Radiću i njegovim braniteljima da ukažu na političke smjernice sudskog postupka, ali tim prigovorima ni suci ni tužitelj nisu pridavali važnost. F. Srčan je osobito insistirao da je uredovanje protiv Radića počeo već u Galdovu »kad je kao službena osoba konstatovao protuzakoniti čin«, gdje je bio »u svrhu nadzora nad tom skupštinom« i da je utvrdio kako je Radić napadao državu i poticao seljake da preuzmu vlast.¹⁰⁵

Rasprava je nastavljena 14. srpnja 1920. saslušavanjem Jakova Fanceva, ponovnim istupom F. Srčana, te njegovim sučeljavanjem s Jakovom Fancevom; potvrđene su pritom sve naprijed iznesene činjenice.¹⁰⁶

No, atmosfera je bila prilično napeta, jer su Radić i njegovi branitelji ukazivali na neregularnost Srčanova postupka, a državni tužitelj Urbany i suci odbijali su te prigovore. Na to je Radić izjavio da je sud u Osijeku (1912.) bio »mnogo pristojniji s gledišta svjedoka«, odnosno »mnogo pristojniji s gledišta suda, mnogo čovječniji i pravedniji«. ¹⁰⁷ Bio je to razlog da sudsko vijeće na

---

ka. (Zapisnik o vijećanju sudskog vijeća od 13. VII. 1920.). Dr. Ortner je na tu odluku uložio »ništovnu žalbu«, ali dakako bez uspjeha.

¹⁰² On je počeo čitati svoj iskaz, što je bilo neprimjereno sudskoj praksi, pa ga je predsjednik suda upozorio da to ne radi, ali tek nakon upozorenja R. Waltera. Dopustio mu je da pokatkad može pročitati svoje bilješke.

¹⁰³ Vidi o tome bilj. 46, 47 i 52.

¹⁰⁴ Ovaj se podatak razlikuje od Radićeve tvrdnje iznesene naprijed u tekstu (bilj. 49. i 50.), ali bez obzira na razlike, ipak upućuje na to da se radilo o tome da se Radića uhiti po svaku cijenu, pa su pritom u brzini urađene i proceduralne i stvarne greške, ali to je za tužitelja i za sud bilo zanemarivo.

¹⁰⁵ HDA, SSZ, I.-1063/1920. Zapisnik.

¹⁰⁶ Tog su dana nasuprot Srčanu u Radićevu korist o skupštini u Galdovu svjedočili Stjepan Juhović-Vugić, Stjepan Svetec, Mijo Jakopović, Mate Šegrc, te još neki. Srčan je ostao i dalje pri svom iskazu.

¹⁰⁷ HDA, SSZ, I.-1063/1920.

svojoj zasebnoj sjednici donese odluku o kažnjavanju Radića s tjedan dana tvrdog ležaja; odluka je odmah priopćena u sudnici i Radić je upozoren da će, ako nastavi vrijeđati sud, biti odstranjen iz sudnice.¹⁰⁸

U nastavku glavne sudske rasprave 15. VII. 1920. kad su opet saslušavani svjedoci,¹⁰⁹ Radićev branitelj Walter postavio je pitanje svjedoka koji će govoriti o vezama Radićevim s Talijanima, pa je i predložio neke nove.¹¹⁰ Na to je državni tužitelj obavijestio sud da »predležeci materijal glede veza optuženog Radića sa Talijanima, koji nije bio podoban za podignuće optužnice«, pa se usprotivio tom prijedlogu.¹¹¹

Državni je tužitelj je tog dana, međutim, izjavio da je suglasan »sa stanoštem obrane, da je najme pitanje imuniteta najvažnije u ovom postupku« pa je zamolio sud »da objektivno prosudi sve navedene okolnosti za oba stanošta i da o tome donese pravorijek«.¹¹²

Rasprava od 19. VII. 1920. bila je svojevrsni obrat u tijeku glavne sudske rasprave. Započela je čitanjem četiriju prijetećih pisama, koja su uputili sudu, prema riječima predsjednika suda, pristaše HPSS-a. Te su riječi navele Radića da »podignutim glasom« kaže, »Okrunite, što ste započeli« i doda da je infamija da se suđi na temelju prijetećih pisama. Na to se javio državni tužitelj i naglasio kako obrana »nastoji iz njegovog govora o prikazivanju veza Radićevih s Talijanima stvoriti zaključak, kao da je Radić žrtva političkog makijavelizma, te nepravredno progonjen na temelju novinskih, beztemeljnih, stranačkih nakla-

¹⁰⁸ Isto, Zapisnik sudskog vijeća od 14. VII. 1920. U sudskim spisima (na i. mj. kut. 2). je sačuvan i izvještaj tamničara Župana da je u noći od 15. na 16. VII. pripremljen Radiću »tvrđi ležaj«. Radić se na glavnoj sudskoj raspravi 16. VII. osvrnuo na tu kaznu i pozvao se na princip »custodia honesta« za političke okrivljenike, ali sud tome nije pridao važnost. Ova kazna potire tvrdnju F. Potočnjaka u njegovoj spomenutoj knjižici Malo istine, n. dj.25. da se s Radićem postupalo u tijeku istrage i na sudu tako da nije imao razloga da se »u bilo čemu potuži na postupanje s njime«.

¹⁰⁹ Tako organizator skupštine u Vrapču, član Hrvatske zajednice dr. Josip Pomper, novinar Vladimir Bornemissa, koji je dijelom povukao svoju izjavu o skupštini u Vlačkoj ulici u Zagrebu. Bornemissa je suočen sljedećeg dana rasprave, tj. 16. VII. s policijskim izaslanicima na toj skupštini Placerom i Tućanom, koji su ostali pri svojim iskazima da Radić nije na toj skupštini govorio protiv kralja, ali je Bornemissa i dalje insistirao na svom opisu te skupštine, napose na uvredama kralja.

¹¹⁰ Tužitelj je naime u optužnici naveo neke svjedoke o tobožnjim vezama Radića s Talijanima (za koje se uglavnom pokazalo da ne govore istinu), a kako se u tisku mnogo pisalo o tim navodnim vezama Radića s Talijanima (npr. u listu »Riječ SHS« i »Novostima«, ali i u drugim novinama – od »Obzora«, »Jutarnjeg lista« do »Hrvata« – koje članke nećemo zbog prostora posebno navoditi), obrana je pozivanjem svjedoka htjela pokazati neutemeljenost tih političkih glasina usmjerenih na diskreditiranje Radića i njegove politike.

¹¹¹ HDA, SSZ, I.-1063/1920. Zapisnik.

¹¹² Vidi bilj. 79 i 82. Ta tužiteljeva izjava učinila se Radićevoj obitelji, a možda i njemu samomu, obratom u ponašanju F. Urbanyja, pogotovo zato što je odbio optužbe o vezama Radićevim s Talijanima. Usp. pismo Milice Radić Petru Radiću od 20. VII. 1920. Ovdje je netočno navedeno da se to dogodilo 16. srpnja. (B. Krizman, Korespondencija, 544./546.).

panja. Postupak javnih vlasti nije bio tendencijozno zametnut, nego su poduzete mjere bile opravdane obzirom na obranu opstanka i povredjenih interesa našeg mladog kraljevstva«. ¹¹³

Nakon što je predsjednik suda pročitao zaključak sudskog vijeća da se odbija zahtjev obrane od 15. VII. o puštanju Radića na slobodu i zaštiti njegova zastupničkog imuniteta, ¹¹⁴ a državni odvjetnik na izravno pitanje branitelja Waltera rekao da su gore citirane riječi njegova izjava, Radić je objavio da više ni on ni njegovi branitelji neće sudjelovati u glavnoj sudskoj raspravi. ¹¹⁵

Kad su Radić, koji je odveden u zatvor, i njegovi branitelji napustili sudnicu glavna sudska rasprava je, po zaključku sudskog vijeća, nastavljena čitanjem raznih spisa koji su bili priloženi optužnici. To čitanje spisa je završeno 20. VII. 1920., posljednjeg dana glavne sudske rasprave, kad je sud zaključio da je time i završen dokazni postupak. ¹¹⁶

Na kraju je državni tužitelj F. Urbany dao opsežni konačni prijedlog zatraživši od suda da Radića »proglasi krivim zločinstva protiv otečestva i vladatelja ...zatim prestupljenja protiv otečestva i vladatelja...i radi prestupljenja protivu zakona vlasti i javnog poredka« s tim da zatvor »promjeni u robiju, te da se za svaki 12 mjeseci zatvora uzme 8 mjeseci robije«. ¹¹⁷

Osim što se u svom konačnom prijedlogu u mnogome pozivao na optužnicu i zakonske članke po kojima je trebalo osuditi Radića te iznosio razne detalje iz Radićeve političke djelatnosti u prilog svojim argumentima, državni je tužitelj istupio kao svojevrsni glasnogovornik uspostavljenoga karađorđevićevskoga centralističkoga i unitarističkoga državnog ustroja. Napadajući Radića i njegovu koncepciju o pravu hrvatskog i drugih naroda u Kraljevini SHS na slobodu i autonomnost, koje bi se mogle ostvariti u federaciji ili barem u konfederaciji nakon dogovora narodnih predstavnika u slobodno izabranoj Ustavotvornoj skupštini, Urbany je izložio vladajuću, suprotnu koncepciju. On je rekao da u Kraljevini SHS živi jedan troplemeni narod s tri vjere, koji je jedinstven i koji je 1. prosinca 1918. ostvario državno jedinstvo na čelu s dinastijom Karađorđevića. Tada je usvojen i privremeni ustav o jedinstvenoj državi, a Ustavotvorna skupština će raspraviti samo detalje državne organizacije na temelju dogovora političkih stranaka toga troplemenog naroda. U tom obrazloženju bila je i bit postupka spram Radića. ¹¹⁸ Režim je odbijao svaku mogućnost nacionalne posebnosti i nacionalne autonomije hrvatskog naroda, svaku političku aktivnost u tom smjeru, pa je Radić zato bio progonjen, optužen i osuđen.

¹¹³ HDA, SSZ, I.-1063/1920. Zapisnik.

¹¹⁴ Vidi bilj. 84.

¹¹⁵ HDA, SSZ, I.-1063/1920.

¹¹⁶ Spisi su navedeni s brojevima, ali nema podataka o njihovom sadržaju.

¹¹⁷ Isto, Zapisnik.

¹¹⁸ Taj zaključni govor državnog tužitelja objavljen je u cijelosti u »Jutarnjem listu«, 21 (str. 2–5). i 22.(str.2–5) VII. 1920. pod naslovom »Konačni predlog državnog odvjetnika u parnici protiv S. Radića«.

Presuda

Nakon završetka glavne rasprave sud je, kako su novinari zabilježili, najavio presudu sljedećih dana, ne određivši točno rok.¹¹⁹ Suci su vijećali, međutim, punih devet dana, često i u dopodnevnom i u popodnevnom satima, dok se nisu dogovorili o detaljima presude.¹²⁰ Presuda je pročitana u sudnici 4. kolovoza 1920. bez nazočnosti odvjetnika i S. Radića.¹²¹

I suci su ocijenili da je Radić kriv zato što je kao čelnik HPSS-a od početka države, tj. Kraljevine SHS, 1. prosinca 1918. odbijao način njezina nastanka i što je tražio »posebnu hrvatsku neutralnu seljačku republiku« te saziv »hrvatske konstituante u svrhu ostvarenja samostalne hrvatske pučke seljačke republike«, pa je time »radio dakle na otrgnuću jednog dijela kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od njenoga cijeloga«. Proglasili su ga krivim i zbog dijelova njegovih govora na skupštinama HPSS-a 3. II. 1919. u Zagrebu i 21. III. 1920. u Galdovu, i to onih u kojima je tražio hrvatsku republiku i hrvatsku konstituantu u sklopu federativne republike Jugoslavije. Suci su Radićevu krivnju našli i u sastavljanju te raspacavanju memoranduma upućenog mirovnoj konferenciji u Parizu i predsjedniku W. Wilsonu. Proglasili su ga krivim i za rezoluciju HPSS-a od 8. III. 1919. i njezino prevođenje na francuski, te dostavljanje francuskoj vojnoj misiji. Osobito su krivnjom smatrali činjenicu da je u toj rezoluciji istaknuto da hrvatski građani »ne priznaju tzv. Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karagjorgjevića, jer je ovo Kraljevstvo bilo proklamirano izvan hrvatskog sabora«.

Kao što je tužitelj opsežno objasnio zašto je pravno utemeljeno ujedinjenje Kraljevina Srbije i Crne Gore i Države SHS u jednu državu 1. prosinca 1918., tako su i suci dali, pravno formulirana, objašnjenja uloge i značenja Hrvatskog sabora i Narodnog vijeća Države SHS. Bile su to političke ocjene odjevne u pravne formulacije. I suci su naglasili da je delegacija Narodnog vijeća 1. prosinca 1918. u Beogradu prihvatila ujedinjenje s Kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom u jednu državu. Istaknuli su da je Narodno vijeće predstavljalo »pravu suverenu narodnu volju«, što je proklamirano 19. X. a potvrdio je Hrvatski sabor 29. X. 1918. »raskinuvši prije toga posebnim svojim zaključkom

¹¹⁹ *Jutarnji list*, 21. VII. 1920., str. 6. Tu je napisano »da će dan presude biti pravovremeno oglašen«. Slično je navedeno i u drugim novinama: npr. *Hrvat*, 21. VII. 1920., str. 1., gdje piše da će presuda biti izrečena »za koji dan«.

¹²⁰ Vijećali su 21., 22., 23., 24., 26., 27., 28., 29. 30., i 31. srpnja; prijedloge je sastavljao Slavoje Valjavec, a ostali članovi sudskog vijeća, uključivši i predsjednika Vaića iznesene su prijedloge jednoglasno prihvaćali. (HDA, SSZ, I.-1063/1920. Zapisnici sjednica sudskog vijeća).

¹²¹ Čitanju presude bili su nazočni spomenuti članovi sudskog vijeća i spomenuti perovođa D. Golf. Umjesto F. Urbanya došao je njegov zamjenik dr. Slaviša Körbler. Predsjednik suda dr. Vaić naredio je sudskom stražaru da ide k Radiću u zatvor i da ga pita hoće li prisustvovati čitanju presude. Radić je to odbio. Predsjednik je na to pročitao »tenor« presude, a zatim je izvijestio publiku u kojoj je bilo mnogo novinara da oni koji ne žele saslušati »razloge« presude neka napuste dvoranu jer se za vrijeme čitanja tog dijela presude neće smjeti izlaziti iz dvorane. (HDA, SSZ, I.-1063/1920., Zapisnik od 4. kolovoza 1920.).

sve veze s bivšom austrougarskom monarhijom«. Sabor je dakle priznao »vrhovnu vlast« Narodnog vijeća, pa je prestao biti »faktorom odlučnim za političko pitanje u novo stvorenoj državi, usljed čega nema nikakvog osnovanog razloga držati Hrvatski sabor mandantom Narodnog vijeća«. Nadalje su suci izričito naveli da, iako postoji proturječnost između zaključka Hrvatskog sabora od 29. X. i odluke Narodnog vijeća od 24. XI. 1918., koja se tiče ustrojstva države, tj. zahtjeva da o budućoj organizaciji države odluči ustavotvorna skupština, a ne da se prihvati ujedinjenje prije saziva Konstituyente, ona nije nezakonita. Narodno vijeće Države SHS je zapravo »prevratna institucija«, a usto »forma vladavine može ali ne mora biti određena ustavnim zakonima«, pa su zaključili da je »pitanje forme vladavine...konačno riješeno, a forma naše države gotova stvar, koja se sada neda revidirati ni na konstituenti, nego koju bi mogla promijeniti samo revolucija«. Kao argument za tu tvrdnju naveli su »neopisivo i jednodušno oduševljenje svih slojeva državljana prigodom skorašnjeg posjeta Njegovog Visočanstva Regenta u ovim krajevima«, koje su protumačili kao izraz potpunog slaganja ogromne većine »državljana na području Hrvatske i Slavonije«. ¹²² U tom su dijelu presude suci Radića ocijenili krivim i zato što je u spomenutoj rezoluciji naveo da hrvatski građani prosvjeduju »proti novačenju te barbarskom načinu koji se upotrebljuje pri istom«, ¹²³ te da »poriču zakonitost državnoj upravi u svakom odnosu«, pa tako i imenovanje hrvatskog bana od strane »nepriznatog regenta Aleksandra«. ¹²⁴

Suci su našli i neke olakšavajuće okolnosti. Radića nisu proglasili krivim za neke navode optužnice koji su se odnosili na dijelove njegovih govora na spomenutim skupštinama ili na dijelove pisanih poruka i drugih političkih materijala: tako za isticanje ideje o jedinstvu Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara, za sastavljanje i sadržaj te objavljuvanje notice »Hrvatski prosvjedi« – navlastito za proteste protiv vojske i njezinih postupaka u Hrvatskoj, zatim za dio sadržaja poruke hrvatskog seljaštva iz veljače 1919. u kojem se ističe republikanstvo seljaštva i protivljenje militarizmu. Oslobodili su ga i za izrečene aluzije na račun kralja i kraljevske vlasti, te za kritiku državne uprave i zauzimanje za to da seljaci preuzmu u svoje ruke sve važne poslove u državi. ¹²⁵

¹²² Regentov su dolazak u Zagreb registrirale brojne novine, opisujući slično kao i suci taj događaj. Međutim, Milica Radić u spomenutom pismu od 20. VII. 1920. piše da su se »Sve gospodske stranke i svi gospodski staleži upravo...natjecali u podlosti i raztrošnosti. Ali za to kod dočeka nije bilo niti jednoga jedinoga seljaka, koji bi dobrovoljno došao. Bila su samo 23 (dvadeset i trojica) Šestincana, članovi seljačkog društva 'Podgorac', kojemu su zaprijetili, da će biti razpušteno, ako ne dodje, pa mladići, veseljaci, dodjoše, ali su bili pokunjani kao na sprovodu«. Vlasti usto, dodala je M. Radić, nisu mogle naći ni jednoga uglednog seljaka da kaže nekoliko riječi regentu, pa su u zadnji čas obukli kao seljaka jednog mlinara, »rodom Švabu, imenom Šarf (piše se Scharf) iz sela Čulinec kraj Zagreba«. (B. Krizman, Korespondencija, 545./546.)

¹²³ O problemima izvršenja vojne obveze u to vrijeme usp. B. Janjatović, Represija spram, n. dj.; ista, Hrvatski seljaci i pitanje vojne obveze 1918.-1925., Historijski zbornik, XLVIII/1995., str. 141-153.

¹²⁴ HDA, SSZ, I. – 1063/1920., Presuda.

¹²⁵ Isto.

Stjepan Radić je osuđen na dvije i pol godine državnih uza, što je bila teža kazna od kazne zatvora.¹²⁶ Osnovna kazna mu je pooštrena dodatkom da u tijeku dvije i pol godine robije mora postiti i biti u samici na dan 1. prosinca zato što se protivio načinu ujedinjenja u Kraljevstvo SHS.¹²⁷ Osuđen je i na plaćanje troškova »postupka kaznenoga i ovrhe kazni« jer je ustanovljeno da je, unatoč brojnoj obitelji, takva imovna stanja da su ti troškovi utjerivi.¹²⁸

Državni odvjetnik se odmah složio s visinom kazne, a Radić je, kad mu je presuda pročitana, najavio žalbu.¹²⁹ Usto je 6. kolovoza podnio molbu da ga se pusti iz zatvora do pravomoćnosti osude. Ta je njegova molba istog dana odbijena. Njegova »ništovna žalba« na presudu, međutim, trebala je biti rješavana tek 14. prosinca 1920., a on je po odluci sudaca trebao čamiti u zatvoru do tog vremena.¹³⁰

Sudska je presuda, uostalom kao i uhićenje, istraga, optužnica i glavna sudska rasprava, bila čin političke volje. Političkom voljom Radić je pušten iz zatvora.¹³¹ Pomilovan je ukazom regenta Aleksandra od 27. XI. 1920. i pušten sljedeći dan, 28. XI. 1920. popodne iz sudskog zatvora.¹³² Uspio je čak i gla-

¹²⁶ O visini kazne suci su raspravljali na sjednici 29. VII. 1920. i jednoglasno su usvojili visinu kazne koju je predložio S. Valjavec.

¹²⁷ Isto i Presuda. Takvi dodaci kaznama bili su u to vrijeme uobičajeni za »teže zločine« bilo koje vrste. Svjedoči to i kazna Blažu Tupeku, jednom od sudionika seljačke bune u jesen 1920., koji je 1921. osuđen na 20 godina robije i post i samicu na dan kad je ubijen kotarski predstojnik u Sv. Ivanu Zelini, a za kojije je ubojstvo bio osuđen taj seljak kao jedini krivac. Predstojnik je naime ubijen kad su na nj napali brojni seljaci, pa se pravog počinitelja nije moglo pronaći, a netko je ipak morao biti kriv. (Usp. B. Janjatović, Represija spram, n. dj.)

¹²⁸ HDA, SSZ, I.-1063/1920., Presuda.

¹²⁹ U zapisniku od 4. VIII. 1920. o čitanju presude Radiću u zatvoru se iznosi da je Radić izjavio da se ne zadovoljava s presudom. Zatražio je da se njemu, a ne braniteljima, dostavi prijepis presude. Ujedno je izjavio da se nisu mogli troškovi suđenja proglasiti utjerivima jer on ne posjeduje ništa – vlasnica imovine je njegova supruga. (HDA, SSZ, I.-1063/1920.).

¹³⁰ Isto. Banski stol u Zagrebu, kao kasacioni sud, uputio je dopis Sudbenom stolu u Zagrebu 9. XII. 1920. dopis br. 2923 u kojem je izneseno da se svaki postupak spram S. Radića slijedom ukaza regenta Aleksandra br. 47294 od 28. XI. 1920. ukida, pa neće biti niti rasprave zakazane odlukom br. 2792 od 23. XI. 1920. za 14. prosinca 1920. u povodu Radićeve »ništovne žalbe«. Obavijest o tome dobili su Radić i Maček 25. I. 1921.

¹³¹ F. Potočnjak, Malo istine, n. dj. 63, ističe da je Radić pomilovan na Laginjin zah-tjev kao protuteža prijedlogu dr. Milana Rojca, novoga podbana, Potočnjakova nasljed-nika, koji je zatražio da se povuče optužnica protiv komunista – gradskih zastupnika.

¹³² Isto. Uredovni izvještaj o puštanju S. Radića iz sudskog zatvora, a potpisao ga je predsjednik suda dr. A. Vaić. U tom izvještaju se kaže da je ban Laginja nazvao dr. Vaića i priopćio mu da je regent Aleksandar svojim ukazom od 27. XI. br. 24369 pomilovao Radića. Odmah nakon telefonskog poziva (oko 17 sati i 12 minuta) Vaić je naložio »podvorniku Babiću, da naloži tamničaru Županu, neka odmah dovede Radića. Radić dolazi. Pošto mu je saopćeno da je amnestiran, i da može odmah na slobodu i da može još izvršiti danas izborno pravo glasa odgovara: 'Bravo Regent'«. U 17 sati i 25 minuta Radić je izišao iz sudskog zatvora. Tom su događaju bili nazočni sudac Jovan i tamničar Župan. O puštanju Radića iz zatvora izviješten je i Sudbeni stol u Zagrebu 28. XI. 1920. i u tom se dopisu kaže da je Radić pušten na nalog br. I. 1043/20.

sovati na upravo održanim izborima za Ustavotvornu skupštinu. Na tim je izborima prvi put u Kraljevini SHS Hrvatska pučka seljačka stranka postigla veliku izbornu pobjedu, doduše samo u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, dobivši pedeset mandata u državnoj narodnoj skupštini u Beogradu, a Radić je u srijemskoj županiji izabran za narodnog zastupnika.¹³³

Epilog

Istraga, optužnica, sudski proces i presuda S. Radiću 1919. i 1920. obilježili su odnos uspostavljenoga karadževićevskoga unitarističkog i centralističkog državnog ustroja, koji je zastupao i štitiio interese velikosrpskih krugova i dinastije, ne samo spram toga čelnika najjače hrvatske političke stranke, nego i spram hrvatske oporbe uopće. Tada je režim i pravnim formulacijama, izrečenima u ime jedinstva troimenog naroda, naroda od tri plemena i tri vjere, pokazao da odbija svako drugo rješenje nacionalnog pitanja kao i drugačija rješenja unutarnjeg uređenja države. Pokazao je da odbija i političku koncepciju i političku djelatnost koja ide za afirmacijom nacionalne posebnosti i autonomnosti hrvatskog i drugih nesrpskih naroda.

Postupak spram S. Radića, iako je po mišljenju nekih pravnika, pa čak i samoga državnog nadodvjetnika, bio pravno neutemeljen, bilo je moguće provesti zato što je tijekom 1919. raznim naredbama regenta Aleksandra Karađorđevića i centralne beogradske vlade ustanovljen, a zatim i učvršćen centralistički državni ustroj, u kojem se vladalo snagom sile, a ne pravnim propisima. Tijekom 1920. došlo je do promjena i u sudstvu, postavljeni su državni odvjetnici i suci koji su bili odlučni u zastupanju političkih interesa vladajućih struktura, pa su pravne propise počeli primjenjivati sukladno vladajućim opcijama.¹³⁴ Politički sudski procesi protiv hrvatske oporbe mogli su početi, a jedan od njih, po svemu sudeći prvi, bio je ovaj sudski proces S. Radiću.

SUMMARY

THE TRIAL OF STJEPAN RADIĆ IN 1920

This article uses archival and newspaper sources along with basic secondary literature to examine legal proceedings conducted against Stjepan Radić, the leader of Croatia's strongest opposition party – The Croatian People's Peasant Party (HPSS). During 1919 and 1920, Radić was held in custody without trial, released, then rearrested and given a harsh sentence for politically opposing the creation of a unitaristic and centralized state under the Serbian Karadjordjević dynasty. Radić wanted the distinctiveness of the Croatian nation to be recognized, so he sought autonomy for Croatia as

¹³³ Više o tome J. Horvat, *Politička*, n. dj. Vidi i *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu* 28. XI. 1920., Beograd 1921.

¹³⁴ O tome je, nakon završene rasprave, pisao Radićev odvjetnik dr. R. Walter u »*Jutarnjem listu*«, 24. VII. 1920. str. 3. članak »Kratok smisao optužnice i konačnog predloga državnog odvjetnika u procesu St. Radiću«.

the basis for its economic, political, and cultural development. Radić's trial, carried out in spite of the fact that some jurists felt it was unlawful, revealed the crux of the conflict between the regime and the HPSS, in effect, the Croatian opposition. Radić worked to ensure that the internal organization of the state would be based on national self-determination. For him, the upcoming election of a Constituent Assembly was all-important because it would determine the nature of a Slovene-Croat-Serb state. Contrary to this, the Karadjordjević regime assumed all the main national and constitutional questions had been settled on December 1, 1918, when a common kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes had been proclaimed. As far as the government was concerned, only the formality of writing a constitution had to be handled by the Constituent Assembly. Even though he was released on the very day of the election, Radić's trial showed that the Karadjordjević regime intended to solve political problems by the use of force, and not according to the rule of law.